

ШЫН

№ 132
(18252)

2012 чылдың
ноябрь 13,
вторник

Садар өртээ
5 рубль.

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

Иштилел-политиктиг солун

e-mail:shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Тываның Баштыңының ажыл-албаны

КАГДЫНГАН ТУДУГЛАР ТУРБАЗЫН ДЭЭШ...

Совет үеде туттунган болгаш амгы үеде кагдынган тудугларны болгаш объектилерни чогумчалыг кылдыр эдилеп шыдаар хамаатыларга дамчыдарын Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол саналдаан.

Ындыг саналды Шолбан Кара-оол Тес-Хем кожуунун чурттакарлары-биле ужурашып тургаш, берген. Мурнунда ажылдап турган тургустунган он-он чылдарның тургустунда ажыглаттынмайн турар, кагдынган гаражтарын болгаш саваларын ажыглап шыдаар килерге дамчыдарының эргежок улазын ол демдеглээн. Ындыг тургустунган республиканың муниципалдыг бүгү тургустунгаларының тургустунгаларына салганын ол каткан. "Кара-оол чаржынчыг турган ындыг тудуглар турбас тургустун, катап тургустун ап болур-ун кижилерге бериптер, бу-ан черлерни арыглаар херек" деп, ол айтырган.

Совет экономиканың таваан тургустунган, ам бузулган, турган объектилер республика кезинде дыка хей деп, ол алаан. Амгы үеде суурларже оларга, кара-оол чаржынчыг тургустунган олар болу берген. Бо чүгү-сте эвес, нинти Россияда тур-густунган айтырыг болур. Күштүг тургустунган хоойлужудулгага чып алгаш, оларны ажыглап тургустунган кижилерге дамчыдары — чер эрге-чагыргаларының тургустунгалары.

Чурттакарлары чамдык черлерде бо талазы-биле ажылды чоруда берген. Көдээниң чурттакарлары боттарының эгелээшкенин эзугаар акша-төгерики чыып тургаш, кагдынган ол объектилерни спорт залдары азы Культура бажыңнары кылып ап турар. Ооң чижээне Тес-Хем кожуунунун У.Шынаа суурун хамаарыштырып болур. Маңаа кагдынган, улуг шөлдүг гаражты суурунун Культура бажыңы кылып алган, аңаа баштайгы херээжен киномеханик В.Д. Чунмааның адын тывыскан. Ындыг шийтпирни бо чылдың апрельде болган хамааты-ларның чыыжына хулээп алган.

Республиканың Культура яамы-зы чаа клубту үн аппаратуразы бол-гаш көрүкчүлөр олурар сандалар-биле хандырган. Ооң байырлыг ажыдышкыны республика Баш-тыңы Шолбан Кара-оолдун Тес-Хем кожуунче ажылчын сургак-чылаашкыны-биле холбашкан. Суур улзунун эгелээшкенин ол деткээн болгаш оран-саваны дерип алырынга 1 млн. рубльди тускай-лаар деп шийтпирни хулээп алган.

Эрткен дыштаныр хуннерде Шолбан Кара-оол аңаа база катап четкен. Ооң сорулгазы — ырак-узак ол муниципалдыг тургустунган

кышка белеткели-биле таныжары. Сөөлгү чылдарда дыка хей айты-рыглар чыылган Тес-Хем кожуун онза кичээнгейни негеп турар деп, Тываның Баштыңы демдеглээн. Амгы үеде илерээни чүл дээрге, кожуун чагыргазы хөмүр-даш шыгжаар складын чидирип алган болган, ону бир кижиге хуу кылып алган, айда 15 муң рубль түнүг аренда төлөвирин негеп турар.

Кожуун баштыңының хулээпге-зин күүседип турар Юрий Тыт-оол-дун чугаалап турары-биле алырга, аңаа турган трактор, погрузчик

болгаш өске-даа техника аймаа ис чок чиде берген. Чагырганың мур-нуку составының ажыл-чорудулга-зының түннелинде болган бо чи-дириглер дээш айтырар кижиге чок дээрзин ол дыңнаткан. Бо фактыга хамаарыштыр шыңгы хыналданы кылырын оралакчызы Виталий Бартына-Садыга Тываның Башты-ңы дааскан болгаш ооң түннел-дерин дыңнадырын айтырган.

Тус черниң эрге-чагырларына чоннуң хомудалы шагда-ла үнүп турган дээрзин сагындыраал. Ко-

жуун чагырыкчызы турган Вла-димир Орус-оол ажылынга док-таамал орбас, ажылчын сургакчы-лаашкында мен деп чылдагаан-наар. Ооң-биле кады эмнелге хуудузу алыр чоруу база хей. Ооң түннели — чыылган хей айтырыг-лар, чоннуң хомудалы.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол-биле ужурашылга үе-зинде Тес-Хем кожуунун хей-ниити активи харысалгалыг эрге-чагырганы тургузарының дуга-йында айтырыгны көдүргөн. Чүге дээрге 2013 чылда Тес-Хем кожуун-нун тургустунганының 90 чылы болгаш Тываның бурунгу найы-сылалы — Самагалдайның 240 чылы болур.

Бо юбилейлерге хынамчалыг белеткенир херек деп, тус черниң чурттакарлары санал турар. Чижээ, чаа тудугларны электриждери, хаагыг рынокту, баня-хеп чуур чер комплекзин турдары... База бир чугула айтырыг — скважиналар болгаш кудуктар септээр талазы-биле "Арыг суг" деп программаны күүседир.

Эгелекчи саналдарны Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол дет-кээн болгаш ол айтырыгларны онза контрольга чагырга-биле кады алырын Тес-Хем кожуунунун Төлээ-лекчилер хуралының депутатта-рындан дилээн. Төлээлекчилер ху-ралының даргазына Хая-Маадыр Санаа сонгуткан.

Долаана САЛЧАК.

АМЫ-ХУУДА ХЫНАЛДАГА АЛЫР

Дүүн Чазак Аппарадының хуралына ТР-ниң Баштыңы-Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол регионга онза байдалдар үезинде ажыглаары-биле тургустунган дээп болбас материалдыг курлавыр-ларның байдалын хынап көөрүн дыңнадып база онза байдалдар үезинде ажыл-чорудулганы шижээдир талазы-биле өөредилгелерни доктаамал чорудар дугайында негелдени кылган.

К негелде школа назыны тургустунган албан черлеринге, талаарга, кадык камгалал тургустунган социал адырларның объектилеринге онза хамааржыр. Ооң дыңнадып турары-биле ноябрь 5-тен ноябрь 11-ге республиканың девискээ-ри 3 сейсмологтук болуушкун-тургустунган. Ноябрь 5-те, ноябрь 14 шак 14 минута турда Тес-Хем кожуунга 4,0 балл чедир, ноябрь 9-та 12 шак 47 минута Тес-Хем кожуунга 4,5 балл чедир чер шимчээшкенин аңаа. Ноябрь 10-да 17 шак 24 минута Каа-Хем кожуунунун тургустунган суурунун соңгу-чөөн чүк-чүк 92 дугаар километрге чыдап күштүг база бир афтершок турган. Шутту таварылгаларда ко-ммунар болгаш урелишкенин аңаа болза, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Чазаның Даргазының Виталий Бартына-Садыга Тываның Баштыңының удуртулгалары-биле ажыл-

дап турар тускай бөлүктөргө чурт-талга хандырылганының болгаш социал адырның объектилеринин байдалын доктаамал хайгааралга алырын дааскан. Ол ышкаш ре-гионга онза байдалдар үезинде ажыглаары-биле тургустунган дээп болбас материалдыг курлавыр-ларның байдалын хынап көөрүн дугайында хамааты камгалал бол-гаш онза байдалдар агентилел-деринге сагындырган. Онза кичээ-нгейни чылыг болгаш энергия хан-дырылганының мобилдыг система-ларынче салырын дилээн. Кышкы сооктарның чоокшулааны-биле онза байдалдар үезинде дүрген хөдөлүр чогуур албан черлеринин белеткелин база онза байдалдар үезинде ажыглаары-биле тургус-тунган дээп болбас материалдыг курлавырларның байдалын хынап талазы-биле ажылдарны амы-хууда хыналдага алырын Шолбан Кара-оол дыңнаткан.

Чурттакар чонга юриктиг ачы-дуза

"Россияның юристеринин ассоциациязы" бүгү Рос-сияның хей-ниити орга-низациязы чүгле юристерни эвес, эртемденнерни, күрүне болгаш хей-ниити ажылдак-чыларын боттарының оду-руунда хаара туткан.

Ассоциация бо хүнде Рос-сияның 83 регионунда салбыр-ларлыг болгаш 20 муң хире кежи-гүннүг. Тывага ук ассоциацияның салбыры 2010 чылда тургустунган, ында аңгы-аңгы эрге-байдалдыг болгаш ажыл стажыг 80 хире юристер бактаап база ол ышкаш "Консультант плюс" КХН, А.Пуш-кин аттыг национал библиотека, Тываның күрүне университеди кады сырый ажылдажылганы чорудуп турар.

"Россияның юристеринин ас-социациязы" хей-ниити организа-циязының Тывада салбырының кежигүннери республиканың ко-жууннарының болгаш Кызыл хоо-райның чурттакарларына юриктиг халас ачы-дузаны көргүзүп турар. Бо чылдың ноябрь эгезинде ассоциацияның Тывада салбыры грант акшазын алгаш, ооң-биле Кызыл хоорайның чурттакарла-рына ачы-дуза чедирер немелде бир төптү Кечил-оол кудумчузунда

ажытканы чурттакар чоннуң эрге-хоойлу айтырыгларына хамаа-рышкан айтырыгларына чедимче-лиг тайылбырны бээрине база бир бурунгаар базым болган.

Тэло Тулку Ринпоче — Тывада

Ноябрь 10-да Тываның Камбы-ламазы Тензин Цул-тимниң база Тываның буд-дистеринин каттыжышкы-нының чалааны-биле Калмы-кияның Шаджин-ламазы (дээди ламазы) Тэло Тулку Ринпоче Тывага аалдап чо-раан.

Тываның найысылалы Кызыл хоорайга келген дораан Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол-биле ужурашкан.

Калмыкияның дээди ламазы-ның Тывага аалдап келгени чүдүк-чүлөргө үрде манааны болуушкун бооп турарын Буян башкы демде-глээн. "Тэло Тулку Ринпочениң деткишкени-биле Тывага Сопа Ринпоче ламаның чыындызындан сарыг шажынның ыдыктыг эди-лелдерин делгеп көргүскен. База ол ышкаш Ыдыктыг Далай-Ла-маның сүмелээни-биле Тибет ажылдарның болгаш архивтин библиотеканың директору, геше Лхакдора, буддист лама база эмчи Барри Керзен Тывага бо чылын кээп чораан.

Хүннүң медээлери

Ам бо аалдап келген Тэло Тулку Ринпоче амгы буддизм филосо-фиязының билдингир дээн баш-кыларын бистиң Тывага база чедерин сүмелээр боор деп" деп сөстөрүн дамыткан.

Кадык камгалалының бирги айтырыглары

ТР-ниң Кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө яамызының коллегия хура-лынга профилактика база реабилитация талазы-биле айтырыгларны сайгарып чу-гаалашкан.

Республиканың медицина про-филактиказының төвүнүн, респу-бликаның уругларга эмнээшкени болгаш реабилитация төвүнүн, "Чедер" курортунун ажыл-чору-дугаларының дугайында чугааны чорудуп, ол адырга хамааржыр регион программаны сайзырады-рының талазы-биле программа-ларны ажылдап кылыр. Кадык кам-галалының албан черлеринде ме-дицинаның профилактика кабинет-теринин ажылын экижидип, ону чогуур дериг-херекселдер-биле дериин база чугаалашкан.

gov.tuva.ru

АНЫЯК-ӨСКЕННИН МЕРГЕЖИЛИНГЕ ЫНАА...

Ноябрь 9-та Тываның көдээ ажил-агый техникумунга республиканың профессионал өөредилге черлеринин студентилеринин аразынга «Талантынның өзүмнери» деп 3 дугаар агро-фестиваль болуп эрткен. Аңаа Моолдун Улаангом аймактың политехниктиг колледжизинден келген моол делегация «төгерик столга» кириштишаан, боттарының студентилеринин кылган ажилдарының делгелгезин база көргүскен.

Көдээ ажил-агыйнга тураскааткан «Талантынның өзүмнери» деп үш дугаар чыл эртип турар агро-фестивальдың кол сорулгазы — аныяк-өскенниң бодунуң шилип алган мергежилинге профессионал талантын бадыткап көргүзери. Салдыганы сорулганы коллективтер аңгы-аңгы хемчеглерге кирип тургаш, бадыткаан. Ук мөөрейлиг хемчеглерни «Шөлчүгештер» аайы-биле аңгы-аңгы чарган. Чижээ: «Эртем ажилдары — аныяктарның чогадыкчы чоруу» деп шөлчүгешке «Агро-бизнес», «Бизнес-старт», «Социал төлевилелдер», «Эртем ажилдары» (үнүштер ажаалдазы, мал ажил-агыйы) деп дөрт секцияга студентилеринин чогадыкчы ажилдары дыңнаан. Оон аңгыда хуралдаар залга «Арт-арена» деп концерт хевиринге бир өөредилге чери бурүзү 10 хире минута дургузунда ыры, танцы, шүлүк дээн чижектиг чараш көргүзүлгелерин күүсеткен. Спорт залынга «Экологтуг круиз» деп мөөрейге өөредилге черлеринин коллективтери, көдээ ажил-агыйнга хамаарышкан аңгы-аңгы дүрген харыы бээр айтырылгарга харыылаан. «Презентация» шөлчүгешинге «Ажылчын мергежилмиле», «Бодунуң мергежилмиле» чоргаарланыр мен» болгаш «Мээң мергежилмиле делегейи» деп мастер-класстар көргүзүү болган. Маңаа өөредилге черлеринин коллективтери алгыны канчаар чымчадыр эттээрин, бир харлыг эр хураганны канчаар казаарын («Балгазын» студентилери) дээш, өске-даа чүүлдерни херек кырында холу-биле тудуп, кылып тургаш,

келген аалчыларга көргүскен.

«Фестиваль чүгле бистиң республикавыстың өөредилге черлеринин аразында эвес, а өске чурттарның өөредилге черлеринин аразында болуп турар. Эрткен чылын Хакасиядан болгаш Красноярскиден аалчылар кээп киришкен, а бо чылын Моолдан аалчылар келген. Ол дээрже көдээ ажил-агыйнга тураскааткан агро-фестивальдың чылдан чылче эртип турары улам экижип турарының демдээ болур. Бистиң Тываның агролицейинин коллективни ук фестивалдың эң-не бичии киржикчилери кылдыр санаттынар. Профессионал өөредилге черлеринин аразында-даа болза, бистиң өөредилге чери көдээ ажил-агый-биле холбаалыг болгаш, маңаа киржири биске база дорт хамаарылгалыг. Баштайгы чылдарга бодаарга, бо чылын бистиң өөреникчилеривис улуг сонугал-биле белеткенгеш, киржип келген. Чижээ, Аясмаа Лакпар самбырага бижиттинер чугайны кылырының дугайында ажылы-биле, Алиса Куулар хөргүндө чурттап турар шыйлашкыннарның амыдыралының дугайында эртем ажылын кылгаш, камгалаан. Оон аңгыда «Мээң мергежилмиле делегейи» деп мөөрейге Кежик Дамбий, «Малчын болур мен» деп бодунуң бижээн ажылын дыка чаптанчыг бодалдар-биле илереткен өөреникчивисти демдеглевес аргажок» — деп, агролицей башкылары чугааладылар.

Студентилеринин ортузунга мөөрейлер болуп турар аразында «Өөредилге, эртем болгаш болбаазырадылганы сайзырадыры —

амгы үениң ниитилел депшилгезинин чугула сорулгазы» деп темага «төгерик стол» болган. Моол делегация-биле ажылчын ужуражылгага Тываның көдээ ажил-агый болгаш аш-чем сайыдының бирги оралакчызы С.Оюн, Тываның Эртем болгаш өөредилге яамызының профессионал өөредилге болгаш кадрлар белеткээр килдистин даргазы Н.В. Шмелева, Кызыл хоорайның ветеринария эргелелинин даргазы Х.А. Өлчейбен болгаш аңгы-аңгы өөредилге черлеринден келген өске-даа башкылар киришкен. Аңаа көдээ ажил-агыйнга хамаарышкан өөредилге черлеринин амгы үеде байдалының дугайында дыңнадылгар кылып, оларга хамаарышкан чидиг айтырылгар көдүрүлгөн. Моол делегацияны баштап келген Сухбаатар Мавлет «Өөредилге болгаш карьера (албан-ажылга депширини)» деп дыңнадылганы боттарының колледжизинин өөредилге талазы-биле сонугадып, презентациялыг көргүзүг-биле таныштырып, доозукчуларының ажил-агыйының дугайында берге айтырылгарны демдеглээн. Чижээ: Улаангомнун политехниктиг колледжизинде студентилер өөредилгезинин 80 хуузу практика, 20 хуузу теория кырында өөренип ап турар болгаш доозукчуларның 50-60 хуузу дораан ажилды тып алыр. Ук колледжде дөрт кафедра ажилдап турар, ында ногаажы, фермер, дунзаалакчы, тудугжу, повар, механик, даараныкчы-быжыкчы, казаныкчы дээш, оон-даа өске мергежилдерни өөредип турарын презентациязынга тайылбырлап көргүстү.

С.Мавлеттин дыңнадылганы хамаарыштыр дыңнакчылардан айтырылгар хөй болган. Чижээ, «Теория кырынга чүге эвээш шак өөредип турарыл?» — деп айтырыгга: «Бистиң колледжизинин башкыларының бодалы-биле, кижип практика кырынга бодунуң мергежилин бадыткап көргүзүп шыдаарла болза, ол бодунуң ажылын эки билер кижип деп санаттынар. А

Моол тоннар.

теория кырынга ону бадыткаары ыңдыг-ла чугула эвес, ыңчалза-даа ажылының теориязын эки билери черле негеттинип келир» — деп тайылбырлады.

Моол делегация Тывага хол куруг келбээн, а чараш, солун делгелгези-биле моорлап келгенин үстүнде демдеглээн болгай бис. Ук делгелгеде студентилеринин болгаш удуртукчу башкыларының холдан кылган ажилдары: хөмден даараан эр, кыс идиктер, сумкалар, аъттын дериг-херекселдери, курлар, торгу платьелер, хөйлеңнер, башкыларның бижээн эртем ажилдарының номнары, саазындан кезип чураан, кидисте өрттедип, оюп чураан чурктар, моол аш-чем дээш, чүнү чок дээрли. Сонугаан чонга оларны чиик өртөккө садып турар.

«Келген моол аалчыларның бо делгелгези дыка-ла онзагай-дыр. Ында хөмден даараан идик-хепти онзазынып көрдүм. Чигирзиг, кырын чараштап хээлээн куруттуң суг чаагайы аттыг чорду. А бо сургулдар аразында Тываның көдээ ажил-агый техникумунун коллективинин удуртуп турары фестивалының мөөрейлерин дыка шыырак белеткээн. Мында аңгы-аңгы кожууннардан өөредилге черлери

келген. Өске өөредилге чери биле арга-дуржулга солчуру чаа чүүл болгай. Ынчангаш бот фестивалдың болуп турар бистиң коллектив база дыка ың тур бис. Моон көдээ ажил-агыйның солун, чаа чүүлдерин дентилеривис көрүп, үлгү алыр дээрзинге идегээр-дир» — деп, Балгазында 2 дугаар профессионал училищениң башы А.К. Монгуш демдегледди.

Черле ыңчаш бо 3 дугаар болуп турар агро-фестиваль салдары улуг, ол аныяк-өск бодунуң шилип алган мергеллинге ынакшылды оттуруп дээрзи сургуулдарның ашырайындан көскү. Фестивал түңнелдерин үндүрерде, кирчилеринин ажилдарының шыы болганындан тилекчилерин лээри жюрилерге нарын бол Ынчангаш ийиги, үшкү чер дипломнары-биле ийи, үш-кижини шаңнаар ужулга таваар кан. Оон аңгыда чамдык эртем ажилдары камгалаан, жижкилерге Тываның Көдээ ажил-агый яамызының мурнундан дипломнары тывыскан.

Сайсуу ХЕРТЕ

Авторнун тырттырган чы

Хамык ужура атта эвес, а ажилда...

• РФ-тиң Иштики херектер органнының ажилдакчыларының хүнүнге тураскааткан байырлыг хуралдан

Ноябрь 10-да Кызыл хоорайга РФ-тиң Иштики херектер органнының ажилдакчыларының хүнүнге тураскааткан байырлыг хурал болуп эрткен. Аңаа ТР-ниң Баштыңы-Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол киришкеш, хоочуннары болгаш бүгү эрге-хоойлу ажилдакчыларынга байыр чедирген.

— Сеткилдин ханызындан силер бүгүдере профессионал байырлалчылар-биле байыр чедирип тур мен. Ийи чыл дургузунда чурт бо байырлалды өске ат-биле демдегледип эрттирип турары бо. Ынчалза-даа байырлалдың утка-шынары өскерилбээн, ол чоннуу болуп арткан. Чүвениң ужура атта эвес, а кылып чорудуп турар ажилда-ла болгай,

ИХЯ-да хөйүнүң кичээңгей, сайгарылгазын эрткен нарын дээн чаартылгаларның хайым-ныг үези эрткен. Колдуунда чаа кадрлар составы тургустунган. ТР-ниң ИХЯ-нын, ТР-ниң Чазаның, депутаттарның, сенаторнун демниг күженишкенин ачызында 50 ажилчын олуттарны камгалап арттырып аар аргалыг болган.

Чаартылгаларның эки түңнелдерин эрге-хоойлу ажилдакчылары эскерип тур боор. Ортумаа-биле шалың 1,6 катап өскөн. Немелде социал магадылалдар тургустунган. Бистиңде эң-не аарышкылыг айтырылгар дээрже, биезиг-ле арагалаашкын, кудумчуга кем-херек үүлгедикчиннери, орук айыыл чок чоруу, мал оору, наркотиктер-биле хол-башкан кем-херек үүлгедикчиннери-дир.

Ноябрьның 6-да ТР-ниң Чазыа «2013 чылда Тыва Республикага орук шимчээшкенин айыыл чок чоруу» республика чергелиг тускай сорулгалыг программаны бадылаан. Оон боттанышкынының үезинде 17 млн. ажыг рубльди орук-патруль албаннарын амгы шагның системаларының дерилдизинге, орук шимчээшкенинге хамаарышкан бүгү чурум үрээшкенин айтыр автоматчылтыгтан төптү тургузарынга ажылгаар. Тываның оруктарында байдал — онза дүвүрел, аарышкы. Оон чылдаганнары-ла хөй, ыңчалза-даа эң-не кол чылдаган — руль артында автомашинаны башкарып орак кижилеринин харыысалга чогуңда.

Мен Айтышкын үндүрдүм. Күрүне албан-хаакчылары эзирик автомашина башкарып чораан таварылгаларда, а ол ышкаш оларның медицина хыналдазындан ойталаан таварылгада күрүнеге бараан болурунун аталдарын баксырадып турар деп санаар апар болгаш, эрге-дужаалдан хостаарының барымдаазы болур. Бо хемчеглерин дээш-тиг болурун чедип алырда ОШАЧКИ органны биле Чазактың кадрлар албанының ара-

зында информация солчушкунун чогуур деңгелге тургузары чугула. Александр Федорович, бистиң бо күженишкениннери-висти деткирин силерден дилээр-дир мен.

Эрге-чагырга, ниитилел болгаш эрге-хоойлу органнының аразында быжыг харылзаа чок черлерге кем-херек үүлгедикчини өөскүүр дээрзи билдингир. Бо чылдың кем-херек үүлгедикчиннеринин байдалы-биле таныштым. Кем-херек үүлгедикчиннеринин көвүдөп турар черлери Кызыл хоорай болгаш 4 кожуун-дур: Улуг-Хем, Таңды, Чөөн-Хемчик болгаш Кызыл кожуун. Ылаңгыя Кызыл кожуун биле Улуг-Хемде эң хөй.

Тус черинин удуртулгазының кошкак ажылы деп көөр апар. Сөөлүндө адааным ийи кожуунда чурттакчы чоннардан эң хөй хомудалдар кирген. Октябрь 14-те эрткен соңгулдарның түңнелдеринде кадр айтырында үш-үдүрүмнер соксаар боор, ажилга харыы-салгалыг болгаш дээштиң чедип ап шыдаар удуртукчулар ажилдап эгелээр боор дээрзинге бүзүрээр мен. Таңды, Чөөн-Хемчик кожууннарын удуртукчулары база түңнелден үндүрзүннер. ИХЯ база бо кожууннарын ажил-херектерин кичээңгейге алып боор — деп, Шолбан Валерьевич чугаалаан. Улаштыр Ш.В.Кара-оол иштики херектер ажилдакчыларының хоочуннарынга байыр чедирген. Оларның хөй кезин «Милиционер Степа акыйдан» эгелээш, көдээниң участок

шагдаазы Анискинге, чоннун улуг сонугу болгаш хүндүткелин чаалап алган киши фильмнеринин маадырларының үлгү чижээңге кижизиттингенин демдеглевес оларның күжү чоннун хүндүткелинде дээштин онзалап айткан. Хоойлуга шыыра-биле бараан болуп, эрес-дидимин көргүзү кезээде дуза кадарынга белен чоруу дээ хоочуннарга мөгейип чоруурун ол айткан.

— Бөгүн аныяк ажилдакчылар хоочуннарын үлгелерин уламчылап турар. Эртем чылын Александр Федорович-биле кээ Чечен Республикага чордувус. Тываның полицияның чыында отряды турар Хангал бистиң оолдарның дугайында чылыг-чааң сөөстери дыңнааш, дыка өөрдүвүс. 66 киши хамаатыларның амыр-дыжы дээш амыр-дыжы берген болуп турар. Оларның 12-зи Соңгу Кавказ регионунга өлгөн. 32 киши балыланган. Эки үлгелер-чижектер дыка хөй орук-патруль ажилдакчызы Валерий Бадар сугга дүшкен кижинин амы-тынын алган. ОМОН ажилдакчызы Эрес Монгуш чашты өрттен камгалап алган; полицияның сержантызы Ай-Дурай Салчак аар балылаан да бол, кем-херек үүлгедикчинин туташ салбаан. Мындыг эрес-дидим ажилдакчыларның аттарын төңчү чокка адал болуп деп, Шолбан Валерьевич полиция ажилдакчыларын хөй-аът кирип, байыр чедирген.

Светлана БАЛЧЫР.

САМАГАЛДАЙ — ТЫВАНЫҢ БУРУНГУ ТӨВҮ

● Суму чагыргазының даргазы-биле интервью

Самагалдай суму чагыргазының даргазы Салим Санакчиевич Доспанны чугааже чаладым. Мээң дилээмни ол хүлээп ап, сонуургаан айтырыгларымга харылап берди. Ону моон адаанда номчукчуларга сонуургаттым.

— Сумунуң чурттакчы сумунуң саны кайы хире үп турарыл, Салим Санакчиевич?

— Ийе, оон мурнунда чылдар-да деңней алырга, чурттакчы сумунуң саны өзүп турар. Бөгүн 791 өрегеде 3881 кижиге бар: 652, өөреникчилер, уруглар садтарында 220 чаш-кыжикитинип турар. Сумунуң чурттакчы бурузунге ажилдаар, штаныр талазы-биле таарым-байдалдарны тургузар дээш ажалдап турар бис.

— Мал-маган чечел?

— Сумуда 2255 баш мал-маган-чурттакчылар азырап өстүрүп ар. Оон иштинде 1382 баш бода, 785 баш шээр мал, 42 баш аът, баш хаван бар. Бо дээрже шупту ажал ажил-агыйларның мал-магандыр. Кожуунуң сумулары-иштинде Самагалдайга эң хөй-маган өзүп турар.

— Сайгарлыкчы чоннуң саба мен бодаарымга, каха көзүлдүр өзүп турар хире, оларның ажил-чоруду-луң дугайында чүнү чугаа-болур силер, Салим Санакчиевич?

— Самагалдайда 34 хуу бүдүрүлгелер, оон иштинде 28 магазинер, 5 кафе, столоваялар, 1 тудуг бүдүрүлгези, 5 лекарня ажилдап турар. Сайгарлыкчылар кожуунга культура-массалыг болгаш спортчу хемчеглерни эрттиреринге материалдыг деткимчени көргүзүп, ол ышкаш амыдыралы берге байдалда өг-бүлелерге акша-төгерики-биле дузаны көргүзүп турар. Чижээлээрге, Новосибирскиге чүреке кезишкен эрткен 1,5 харлыг бичии уругга 28 муң рубльди сайгарлыкчылар эвилели (удуртукчузу Буяна Хомушку) берген. Чоокта чаа өөредилге чылынга белеткел үезинде "Школаже белеткениринге дузалаш!" деп акция чоруп турда, 44 өг-бүлелерниң уругларынга идик-хеп, өөредилге херекселдери садып алырынга дузалашканнар.

— Суму бюджетинче кайы хире орулга кирип турарыл?

— 2012 чылда суму бюджетиниң орулгалыг кезээ 3 млн. 583 муң рубль болган, карылгалыг кезээ 3 млн. 762 муң 600 рубль. Самагалдай сумузу чүгле бодунуң орулгазы-биле амыдырап-чурттап турар. Бөгүнгү байдал-биле алырга бюджеттин орулгалыг кезээ 73,8 хуу

күүсеттинген. Бо көрдүнген акша-хөреңги федералдыг 131 дугаар хоойлу езуугаар суму чагыргазының хүлээлгелерин күүседиринге чедишпейн турар. Ындыг болганда бюджетте акша көрдүмзүн ажилдарны кылырда немелде орулгалар дестерин дилеп тывар апаар. 2012 чылда республика бюджетинден Самагалдай суурнуң чеди кудуктарының капитал септелгезин кылырынга 663 муң рубльди, сумунуң күрпланын чаартып кылырынга 2010 чылда 490 муң рубльди, 2012 чылда 196 муң рубльди, оруктар септелгезинге кожуун бюджетинден 180 муң рубльди шингээди алган.

— Суму девискээринде нининиң корум-чурумунуң байдалы кандыгыл?

— Милицияны полиция кылдыр эде тургусканының соонда кожуунда шагдаа ажилдакчыларының саны кызырылган. А корум-чурумунуң байдалы нарыыдаан. Шыны херек, кем-херек үүлгедиишкенириниң саны кызырылбайн турар. Мал оору бажын көдүрүп келген. Хууда улустуң мал-маганын оорлаар чорук катап эгелзэн. Мал-маганын ээлериң талазындан кадат чок болганындан оорлар амдажып турар. Корум-чуруму холга алыры-биле Самагалдай сумузуна улусчу дружина штавы тургустунган. Албан организациялар график езуугаар корум-чурум хайгаараары-биле, полиция ажил-

дакчыларынга өмөк-дөмөк болуру-биле дежурныйлаашкынче үнүп турар. Учетта турар назы четпээн-нер, шийтирип чорааш келгеннер, ажы-төлүнүң кижизидилгезинче сагыш салбас ада-иелер болгаш ажил кылбас, бөлүгелжи алгаш, арагалаар кижилер-биле кижизидилге ажилын чорудары — кол сорулгавыс. Маңаа идепкейлиин көргүзүп келген коллективтерни адап көрейин, ол дээрже күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө эргелели (Ч.Дирчин), "Дамырак" уруглар сады (У.Жанайдарова).

— Хоочуннар-биле кандыг ажилдарны чорудуп турар силер?

— Самагалдай суму чагыргазының эгелээшкени-биле кожуунга хоочуннар эвилелин катап тургузуп (удуртукчузу С.Шойдун), 2010 чылда Самагалдайга бирги республика чергелиг хоочуннар следун, 2011 чылда Тес-Хем кожуунуң аңгы-аңгы чылдарда ажил-агыйларын удуртуп чораан ат-сураглыг кижилерниң чыгыжын организастан. Кожуунуң хоочуннар, пенсионерлер эвилелиниң ажылы республикада үшкү черде турарын бадыткап турар шаңнал бижики республиканың хоочуннар следунга тывыскан чүве. Суму чагыргазы хоочуннарның мерген угаанын, амыдыралының байлак дуржулгазын ажил-чорудулгазынга хүн бүрүде ажыглап турар. 2012 чылдың октябрь 1-де Улуг назылыглар хүнүн

онзагай байдалга байырлап эрттирген.

— Чурттакчы чоннуң амыдырап-чурттаарына таарымчалыг байдалдар тургустунган бе?

— Болур-чогуур аргаларны ажыглап, чонга таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш ажилдап турар бис. 2012 чылдың ноябрь айга чедир 7 кудуктуң кышкы септелгезин доозар бис. Кудуктар ажилдадыр тускай акша-төгерики бюджетте көрдүмзүн, чурттакчыларның суг өртээниң төлөвирин кириеринден ол дорт хамааржыр апаар. Сумуда "Коммунальщик" МУБ тургустунган. Чооктан бээр чунар-бажын, хеп чуур чер ажилдап эгелээр.

— Салим Санакчиевич, 2013 чыл Тес-Хем кожуунуң база Самагалдай суурнуң юбилейлиг чылы, ону канчаар уткуур деп турарыл?

— Юбилейлерни төлөптиг уткууру-биле белеткел ажилдарын эгелей берген. 160 чыл дургузунда Тыва күрүнени башкарып, чагырып келген Амбын-нояннарның паараңы, төвү турган Самагалдайга "Тываның бурунгу төвү" деп эргебайдалды тургузуп бээрин ТР-ниң Чазаандан, Дээди Хуралындан дилээр сорулгалыг бис. Шупту төлөптиг күш-ажыл-биле байырлардарны уткууру — ажылывыстың кол угланышкыны ол.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК чугаалашкан.

ФИЛОЛОГИЯ ФАКУЛЬТЕДИ — 60 ХАРЛААН

Ноябрь 8-те Тываның күрүне университетиниң филология факультеди тургустунганындан бээр 60 чыл оюн демдегеп эрттирген. Байырлалдың хемчеглеринге үк факультеттин доозукчулары, хоочун башкылар, студентилер болгаш чалаттырган аалчылар байыр чедирери-биле келген.

Байырлыг кезээни ажыдары-биле Тываның күрүне университетиниң ректору, биология эртем-инин доктору, профессор С.О. Доспанны сөстү берген: "Филология факультетиниң 60 чыл болган оюн-чоруду ажилдап чораан хоочун башкыларынга, амгы үеде факультетте ажилдап чоруур башкыларга болгаш өске-даа ажил-чоруду, оон доозукчуларынга гаш сургуулдарынга шак мын-улуг байырлалы дээш сетки-ниң ханызындан изиг байырны чорудум! Шынап-ла, филология факультеди — сургуулдарны деле-ниң каш янзы (орус, тыва, англи, чыд) дылдарына өөредип, олар-челер уениң салгалын хөй дыл-чорунга өөредип башкылар-чорунга доостуруп турар онзагай факультет. Дыл дээрже делегейде чилерни харылзаштырып турар-чорунга кол чепсек болганда, оон-чорунга дээш ажилдаары кон-чорунга. Ынчангаш, хүндүлүг-чорунга, силерге база бо залда-чорунга аалчыларның шуптузунга-чорунга аас-кежикти, ажил-ижиңерге-чорунга чайынналчак чедишкенин-чорунга күзедим!".

Байыр чедиришкениниң соон-чорунга Тыва-КУ-нуң ректору С.О. Ондар-чорунга мурнундан хүндүлел бижики-чорунга факультетте үр үеде ажил-чорунга ажилдакчыларга ты-чорунга. Бо хүн чүгле филология-чорунга факультетиниң байырлалы эвес, а

физика-математика факультетиниң болгаш Тыва-КУ-нуң ниити библиотеканың база тургустунганындан бээр 60 чыл оюн демдегеп эрттирип турар. Ынчангаш чамдык шаңнал-макталдар 9-туң хүнүнде Тыва-КУ-нуң кол корпусунга болур дээрзин ректор дыңнаткан.

С.О. Ондарның байыр чедиришкенинге каттышпышаан, филология факультетиниң деканы, филология эртемнериниң кандидаты, доцент Е.Т. Бадый-Мөңгө келгенерге байыр чедиргеш, факультеттин төөгүзүнүң дугайында дыңнадыг кылган: "Бистиң факультетивис 1952 чылда эге чадазын салып, аңаа тыва дыл болгаш литература кафедрасы биле орус дыл болгаш литература кафедрасы турган. Оон баштайгы деканынга Елизавета Боракаевна Салзынмаа башкы ажилдаан. Ол чылдан бээр-ле он аңгы шыырак башкылар-деканнап келген. Амгы үеде факультетте ниитизи-биле 5 кафедра ажилдап турар. Оларга немей 1997 чылда "Тыва дыл" деп мергежилге аспирантура, 2009 чылда "Тюркология" эртем-өөредилге төвү, 2011 чылда "Орус литература" деп мергежилге аспирантура ажыттыгган. Факультетте хүндүскү болгаш бот-өөредилге-биле 600 хире студентилер өөренип турар. Оон аңгыда студентилер чүгле Тыва иштинден эвес, а Америкадан, Монголиядан болгаш Япониядан база өөренип кээп турар".

Факультеттин аңгы-аңгы чылдарының доозукчуларында кандыг билдингир, сураглыг кижилер чок дээрли: чогаалчылар, эртемденнер, депутаттар, алдарлыг башкылар, директорлар, ол ышкаш артистер база эвээш эвес. Олар бөгүн, өөредип чораан башкыларынга, факультетинге четтиргенин илередип, байырлалы таварыштыр байыр чедирип келгеннер. Ынчангаш факультетке ажилдап чораан хоочун башкыларга болгаш оон доозукчуларынга сөс бээр үе келген. "Тыва дыл болгаш литература" деп мергежилдин бир дугаар доозукчузу Дырбак Күнзегеш база хоочун башкы Мария Хадаханэ, чогаалчы Черлиг-оол Куулар, артист Коңгар-оол Ондар дээш, өскелер-даа башкыларының, өөреникчилериниң дугайында кезээ шагда сактып артканы солун төөгүлүг чугаалары-биле залда олурганнарны хөглеткен. Сөс алыкчыларындык байыр чедирген чылыг сөстөр, сактыышкыннар, белек-селектер арбын болган. Студентилер сөс алган хоочун башкыларга, доозукчуларга боодал чечектерни белекке сунганнар. Чылыг сөстөр синген байыр чедиришкениннеринден аңгыда, филология факультетиниң студентилериниң солун көргүзүлгү концерти байырлыг кезээни улам каастаан.

Байырлыг кезээ доозулгандан келген аалчыларны факультеттин деканы изиг шай ижеринче чалаан. Шайлалга үезинде хөй кезии бот-боттарын таныжар болгаш хөө-режир чугаа-ла хөй болган. Байыр-лалдың хемчеглери факультеттин аудиторияларында болган доозукчуларның бөлүк ужуражылгалары-биле доозулган.

Сайсуу ХЕРТЕК.

САЛЫМ-ЧАЯАНЫҢ ТООЛЧУ

Эң-не мерген угаанның башкы — чон. Ол бичии уругларның иштики делегейин байыдып, чогаадкчы чоруун сайзырадып, кижизидип турар. Тоолдар билдингир, чедингир болгаш шингээттингир болур. Уруглар тоолдардан эки-бакты ылгап, улуг-бичии кижини хүндүлөп база өске кижиге дуза чедирерин өөренип турар. Тоолду ыдып турар кижиге солун болгаш бир онза ылгалдыг болуру чугула. Чоокта чаа Тыва культураның езу-чаңчыл төвүнге сураглыг тоолчу Маңнай Намзыраевич Ооржактын 120 харлаанынга тураскааткан "Аас чогаалывыс — алдын баганавыс" деп аас чогаал кезээни болуп эрткен.

Ук хемчегни ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызының деткимчези-биле Тыва улустуң езу-чаңчылдарының, аас чогаалының, ус-шевер кылыгларның төвү болгаш Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институту организастан. Аңаа тоолчунуң дөргүл-төрели, тыва дыл болгаш чогаал башкылары болгаш сонуургалдыг аалчылар киришкен.

Сактыышкын кезээни Тываның национал оркестри тыва хөгжүм херексели игил дугайында тоолчургу чугааны күүседип бараалгаткан. Оркестрнин күүселдизи-биле үдеттинген хөгжүмнүг тоол оранынче кижиге кире берген ышкаш сагындырды. Шынап-ла, ол дег чараш чүүлү көрбээним шын. Кайгамчыктыг тоол болду. Хөгжүмчүлериң күүселдизиниң соонда, тоолчунуң төрелдери тоолчунуң дугайында сактыышкыннарны кылды. Сураглыг тоолчу Маңнай Намзыраевичиниң салгалы кады төрзүн угбашкылар В.Д. Ховалыг, А.Д.Күжүгет база К.Д. Ооржак олар кырган-ачазының дугайында солун сактыышкыннарны кылган.

Кезээниң ийги кезээнде "Тыва улустуң тоолдары" болгаш "Өскүс-оол" деп номнарның чырыкче үнгениниң таныштырылгасы база болган.

Маңнай Намзыраевич Ооржак тыва фольклорунуң хөгжүлдизинге улуг үлүг-хуузуң кириген. Ол боду-

нуң кырган-ачазы база ол үеде сураглыг турган тоолчудан өөренип алган, а ол кырган-ачазы Тоол-даар-кадай деп шолалыг турган авазындан тоолдарын салгаан болган. М.Н. Ооржак тоолчунуң сактып алыры хөлчөк эки турган болгаш, ол 30 ажыг тоолчургу чугааларны бажынга шыгжап чораан. Оларның аразында "Алдар-Сумбер", "Көгелдей ашак", "Боктуг-Кириш, Бора-Шээлей" дээр ышкаш улуг хемчээлгидиг тоолдар база бар. Ол ышкаш ол чүгле тоолдар эвес, тоолчургу чугааларны, ырларны, тывызыктарны, үлегер домактарны, алгыш-йөрээлдерни база күүседип турган. Онза үнүг болгаш салым-чаяаны-биле сураглыг тоолчу тоолдар күүседип-биле онза ылгалып турган. Ынчангаш Маңнай Намзыраевич Ооржак тыва чоннуң культуразының төөгүзүнде төлөптиг черни ээлеп турар дизе, чазыг болбас. Чүге дизе ол бодунуң тоолдары болгаш чугаалары таварыштыр бо хүнге чедир чөптүг чорук, эки-бакты, хостуг болгаш аас-кежиктиг чуртталга дугайында билиишкенин чедирген. База ол ышкаш литератураның бижииниң сайзыралына үндезинни кириген. Алдарлыг тоолчу Маңнай Намзыраевич Ооржактын ады "XX чүс чылдың алдарлыг кижилери" деп номче кирген.

Валерия КОНГАР.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

«2020 чылга чедир Тыва Республикага энергия камналгазы болгаш энергетиканың ажыктын бедидери» республиканың тускай сорулгалыг программазынга өскерилгелер кириринин дугайында 2012 чылдың август 22 №462 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. 2010 чылдың октябрь 8-те Тыва Республиканың Чазаның №392 доктаалы-биле бадылааны «2020 чылга чедир Тыва Республикага энергия камналгазы болгаш энергетиканың ажыктын бедидери» республиканың тускай сорулгалыг программа-

зынга дараазында өскерилгелерни кирир:

1) Программаның паспортунда «Программаны акшаландырыарының хемчээли болгаш дөстери» деп бөлүктү дараазында эдилге-биле бижири:

«Программаны акшаландырыарының хемчээли болгаш дөстери

Чылдар	Чарыгдалдарның ниити түнү	ооң иштинде:			
		федералдыг бюджет	республика бюджет	муниципалдыг бюджет	бюджеттен дашкаар дөстөр
Шупту	1372,463136	540,558000	388,303136	105,068000	338,534000
2010 ч.	31,896000	22,808000	0	0	9,088000
2011 ч.	58,655000	4,740000	1,250000	1,674000	50,991000
2012 ч.	117,183287	7,558000	57,808287	3,048000	48,769000
2013-2015 ч.ч.	762,553849	274,232000	290,487849	63,019000	134,815000
2016-2020 ч.ч.	402,175000	231,220000	38,757000	37,327000	94,871000

Программаның хемчеглерин аңгы-аңгы дөстөрдөн акшаландырыарының хемчээлиг саң-хөө чылында тус-тус бюджеттерни хевирлеп тургузуп тургаш, тодаралыг 2) Программаның IV кезээнде кезектер аайы-биле программа хемчеглеринин даңзы

«Кезектер аайы-биле программа хемчеглеринин даңзы»

Хемчеглерин ады	Күүседир хуусаазы	Шупту	ооң иштинде:				Күүселде дээш харылаар черлер
			федералдыг бюджет	республика бюджет	муниципалдыг бюджет	бюджеттен дашкаар дөстөр	
1	2	3	4	5	6	7	8
Тыва Республиканың Социал яамыларының объекти-лери	Шупту 2010 ч. 2011 ч. 2012 ч. 2013-2015 ч.ч. 2016-2020 ч.ч.	3,205000 0,200000 0 0 1,175000 1,830000	0 0 0 0 0 0	3,005000 0 0 0 1,175000 1,830000	0 0 0 0 0 0	0,200000 0,200000 0 0 0 0	ТР-ниң Кадык камгалал-социал хөгжүлдө, Өөредилге, Култуу яамылары
Тыва Республиканың одалга-энергетика комплекзинин объекти-лери	Шупту 2010 ч. 2011 ч. 2012 ч. 2013-2015 ч.ч. 2016-2020 ч.ч.	128,015000 5,170000 46,529000 41,300000 33,736000 1,280000	0 0 0 0 0 0	0 0 0 0 0 0	0 0 0 0 0 0	128,015000 5,170000 46,529000 41,300000 33,736000 1,280000	ТР-ниң Одалга-энергетика яамы
Чуртталга-коммунал ажыл-агыйның объекти-лери	Шупту 2010 ч. 2011 ч. 2012 ч. 2013-2015 ч.ч. 2016-2020 ч.ч.	943,896000 25,651000 7,004000 15,095000 497,081000 399,065000	540,026000 22,757000 4,428000 7,389000 274,232000 231,220000	99,658000 0 0 0 62,731000 36,927000	99,827000 0 0,064000 1,697000 60,739000 37,327000	204,385000 2,894000 2,512000 6,009000 99,379000 93,591000	ТР-ниң ЧКА агентилели
Тыва Республиканың муниципалдыг тургузулгаларының объекти-лери	Шупту 2010 ч. 2011 ч. 2012 ч. 2013-2015 ч.ч. 2016-2020 ч.ч.	11,175000 0,824000 3,560000 2,811000 3,980000 0	0,000000 0 0 0 0 0	0,000000 0 0 0 0 0	5,241000 0 1,610000 1,351000 2,280000 0	5,934000 0,824000 1,950000 1,460000 1,700000 0	муниципалдыг тургузулгаларының объекти-лери (дугуржулга-агый)
Тыва Республикада федералдыг албан черлеринин объекти-лери	Шупту 2010 ч. 2011 ч. 2012 ч. 2013-2015 ч.ч. 2016-2020 ч.ч.	0,532000 0,051000 0,312000 0,169000 0 0	0,532000 0,051000 0,312000 0,169000 0 0	0 0 0 0 0 0	0 0 0 0 0 0	0 0 0 0 0 0	Россияның ОБЯ-зының эргелели, Күрүне бүртүкелги федералдыг албанының ТР эргелели, Роскомхайгаарал ТР-де эргелели, Тываның Кадык камгалал-социал хөгжүлдө (дугуржулга-агый)
Энергия камналгазының болгаш энергияның ажыктын талазы-биле хемчеглер	Шупту 2010 ч. 2011 ч. 2012 ч. 2013 ч. 2014 ч. 2015 ч. 2016-2020 ч.ч.	285,640136 0 1,250000 57,808287 116,716438 107,865411 2,000000 0	0 0 0 0 0 0 0	285,640136 0 1,250000 57,808287 116,716438 107,865411 2,000000 0	0 0 0 0 0 0 0	0 0 0 0 0 0 0	ТР-ниң Үлетпүр-энергетика, Туура яамылары
Программа аайы-биле шупту	Шупту 2010 ч. 2011 ч. 2012 ч. 2013 ч. 2014 ч.	1372,463136 31,896000 58,655000 117,183287 762,553849 402,175000	540,558000 22,808000 4,740000 7,558000 274,232000 231,220000	388,303136 0 1,250000 57,808287 290,487849 38,757000	105,068000 0 1,674000 3,048000 63,019000 37,327000	338,534000 9,088000 50,991000 48,769000 134,815000 94,871000	

3) Программаның V кезээнде Программаның курлавыр хандырылганы дараазында эдилге-биле бижири:

«Программаның курлавыр хандырылганы»

Чылдар	Чарыгдалдарның ниити түнү	ооң иштинде:			
		федералдыг бюджет	республика бюджет	муниципалдыг бюджет	бюджеттен дашкаар дөстөр
2010 ч.	31,896000	22,808000	0	0	9,088000
2011 ч.	58,655000	4,740000	1,250000	1,674000	50,991000
2012 ч.	117,183287	7,558000	57,808287	3,048000	48,769000
2013-2015 ч.ч.	762,553849	274,232000	290,487849	63,019000	134,815000
2016-2020 ч.ч.	402,175000	231,220000	38,757000	37,327000	94,871000
Шупту	1372,463136	540,558000	388,303136	105,068000	338,534000

4) №9 капсырылганы дараазында эдилге-биле бижири:

«2020 чылга чедир энергия камналгазы болгаш энергияның ажыктын бедидери» республиканың тускай сорулгалыг программазының №9 капсырылганы

Энергия камналгазының болгаш энергияның ажыктын бедидеринин талазы-биле хемчеглер

Хемчеглерин ады	Күүседир хуусаазы	Шупту	ооң иштинде:				Күүселде дээш харылаар черлер
			ФБ	РБ	ТЧБ	ВС	
1	2	3	4	5	6	7	8
Энергия камналгазының болгаш энергияның ажыктын талазы-биле шупту	Шупту 2010 ч. 2011 ч. 2012 ч. 2013 ч. 2014 ч. 2015 ч. 2016-2020 ч.ч.	285,640136 0 1,250000 57,808287 116,716438 107,865411 2,000000 0	0 0 0 0 0 0 0	285,640136 0 1,250000 57,808287 116,716438 107,865411 2,000000 0	0 0 0 0 0 0 0	0 0 0 0 0 0 0	

1	2	3	4	5	6	7	8
Тыва Республикада «чединмес» категориялыг хамаатыларга электр энергиязының учедунун херектерин тургузары	Шупту 2010 ч. 2011 ч. 2012 ч. 2013 ч. 2014 ч. 2015 ч. 2016-2020 ч.ч.	3,500 000 0 0 0,500 000 1,000 000 1,000 000 1,000 000 0	0 0 0 0 0 0 0 0	3,500 000 0 0 0,500 000 1,000 000 1,000 000 1,000 000 0	0 0 0 0 0 0 0 0	0 0 0 0 0 0 0 0	Тыва Республиканың Улетпур болгаш энергетика яамызы
Хөл кожуунун Хову-Аксы тургустунга чылыдылгач четкилерлиг чылыдылгач тудары	Шупту 2010 ч. 2011 ч. 2012 ч. 2013 ч. 2014 ч. 2015 ч. 2016-2020 ч.ч.	277,890 136 0 0 57,308 287 114,716 438 105,865 411 0 0	0 0 0 0 0 0 0 0	277,890 136 0 0 57,308 287 114,716 438 105,865 411 0 0	0 0 0 0 0 0 0 0	0 0 0 0 0 0 0 0	Тыва Республиканың Тудуг болгаш коммунал ажил-агыйны чаартырының яамызы
Информация дамчыштыр, энергия камналгазының талазы-биле специалисттерни өөредип тургаш, методиктиг сумелерни камгалышаан хамаатыларны энергия камналгазынга чаңчыктары	Шупту 2010 ч. 2011 ч. 2012 ч. 2013 ч. 2014 ч. 2015 ч. 2016-2020 ч.ч.	3,300 000 0 0,300 000 0 1,000 000 1,000 000 1,000 000 0	0 0 0 0 0 0 0 0	3,300 000 0 0,300 000 0 1,000 000 1,000 000 1,000 000 0	0 0 0 0 0 0 0 0	0 0 0 0 0 0 0 0	Тыва Республиканың Улетпур болгаш энергетика яамызы
Хову-Аксы болгаш Кунгуртук тургустунга GPS-контроллерларны тургузары, дизель электр станцияларынга чылыг тургузары чаа системаны тудары	Шупту 2010 ч. 2011 ч. 2012 ч. 2013 ч. 2014 ч. 2015 ч. 2016-2020 ч.ч.	0,950 000 0 0,950 000 0 0 0 0 0	0 0 0 0 0 0 0 0	0,950 000 0 0,950 000 0 0 0 0 0	0 0 0 0 0 0 0 0	0 0 0 0 0 0 0 0	Тыва Республиканың Улетпур болгаш энергетика яамызы

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы М. КОЗЛОВ.

Тыва Республиканың ажил-чорудулгазының чамдык хевирлеринге чөпшээрел бээр болгаш хайгаарал талазы-биле албанның дугайында база ооң тургузуун бадылаарының дугайында дүрүмге өскерилгелер кириеринин дугайында

2012 чылдың октябрь 19

№ 561 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Баштыңының 2012 чылдың август 28-те «Тыва Республиканың үсекчи эрге-чагырга органнарының тургузуун дугайында» № 228 Чарлыына күшүр Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазааның 2011 чылдың январь 25-те № 39 доктаалы-биле Чазааны Тыва Республиканың ажил-чорудулгазының чамдык хевирлеринге чөпшээрел бээр болгаш хайгаарал талазы-биле азы дугайында дүрүмге дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 1-ги пунктуда:

«өөредилге адырында хайгаарал болгаш медицина ажил-чорудулгазының чамдык хевирлеринге чөпшээрел бээринин» деп сөстөрни ап кааптар;

2) 4-кү пунктуда «Даргазы» деп сөстү «Баштыңы» деп сөс-биле солуур;

3) 6-гы пунктуну дараазында редакцияла бижир:

«б. Албан ажил-чорудулганың чамдык хевирлеринге чөпшээрел бээр болгаш контроль адырында дараазында бүрүн өскерилгелерни боттандырар:

6.1. Россия Федерациязы биле Тыва Республиканың амгы хоойлужудулгалары тургустунган чурум-биле ажил-чорудулганың дараазында хевирлеринге өскерилгелерни бээр (ооң аразында электрондук өскерилгелер биле);

1) алкоголь продукциязын үүрмектеп турары;

2) кара металлдың кескиндинин белет-терин, эде кылыры база саарары;

3) өңүг металлдың кескиндинин белет-терин, эде кылыры база саарары;

6.2. кара болгаш өңүг металлдың кескиндинин белеткээринин, эде кылырының база саарарының чөпшээреткен негелдерин болгаш байдалдарын сагып тура-анга контроль;

6.3. алкоголь продукциязын лицензияла чорудуунун негелдерин сагып турарында база ол ышкаш лицензияның берилгелерин, чорудуун соксаткан лицензия-ны база ажилын соксаткан лицензияның берилгелерин чорудары;

6.4. Тыва Республиканың девискээринге алкоголь болгаш спирт холумактыг продукцияны шынарынга хыналданы чорудар талазы-биле хемчеглерни боттандырар лицензияларны деткиер;

6.5. тус черин бот-башкарылга орган-нарында болгаш организацияларга ботта-анга эрге-байдалы-биле чогуур мето-дик сумелерни ажилдап кылыры;

6.6. ведомство иштинде адырда органи-зацияларның ажил-чорудулгазының дуга-анга медээлерни чыыр, анализтээр болгаш баазадырар;

6.7. ведомство иштинде адырның өскерилгелеринин тенденциязын баш бурунгаар тургузары, субъектилеринин ажил-агыйжы ажил-чорудулгазының экономиктиг болгаш эко-логияга таарыштырар механизмнерин

сайзырадыр талазы-биле арга-сумелерни ажилдап кылыры;

6.8. сайгарлыкчы ажил-чорудулганы хөгжүдеринге кады ажилдажылга болгаш чижилге, ведомство иштинде адырда инвестицияны хаара тударында байдалдарны тургузары.;

4) 7.6 пунктуну ап кааптар;

5) 7.7 пунктуда «, база ол ышкаш өөредилге албан черлеринин күрүне аккредитациязының дугайында херекчилдин чорудуун соксадып азы өөредилге албан черинин күрүне аккредитациязын бүрүнү-биле азы чамдык өөредилге программаларының талазы-биле хавыраар» деп сөстөрни ап кааптар;

6) 7.12, 7.13 пункттарны ап кааптар;

7) 7.15 пунктуда «, база ол ышкаш албаны тударында болгаш дамчыттыгын бүрүн эргелерин күүседиринге федералдыг бюджеттен аңгылаан субвенцияларны» деп сөстөрни ап кааптар;

8) 7.21 пунктуда «, база ол ышкаш тургустунган адырларда ажил-чорудулганың күрүне херекчелеринге эртем-шинчилел ажилдарын чорударында» деп сөстөрни ап кааптар;

9) 8-ки пунктуда «Чазааның Даргазының» деп сөстөрни «Баштыңының» деп сөс-биле солуур;

10) 9-кү пунктуну ап кааптар;

11) 13-кү пунктуда «, база ол ышкаш дамчыттыгын бүрүн эргелерин күүседиринге федералдыг бюджеттен аңгылаан субвенция акша-хөреңгизи-биле» деп сөстөрни ап кааптар;

12) 15-ки пунктуда «Чазааның Даргазы» деп сөстөрни «Баштыңы» деп сөс-биле солуур;

2. Тыва Республиканың ажил-чорудулгазының чамдык хевирлеринге чөпшээрел бээр болгаш хайгаарал талазы-биле албанның кириген тургузуун бадылаар.

3. Күжүн чидирген деп санаары болза: Тыва Республиканың Чазааның 2011 чылдың июнь 2-де «Тыва Республиканың Чазааның чамдык актыларынга өскерилгелерни кириеринин дугайында» № 360 доктаалының 1-ги пунктунун;

Тыва Республиканың Чазааның 2011 чылдың июль 11-де «Тыва Республиканың ажил-чорудулгазының чамдык хевирлеринге чөпшээрел бээр болгаш хайгаарал талазы-биле албанның дугайында дүрүмге өскерилгелер кириеринин дугайында» № 454 доктаалы;

Тыва Республиканың Чазааның 2012 чылдың май 10-да «Тыва Республиканың ажил-чорудулгазының чамдык хевирлеринге чөпшээрел бээр болгаш хайгаарал талазы-биле албан дугайында дүрүмүнүн 6.2.2 пунктунун күжүн чидирген деп санаарының дугайында» № 221 доктаалын.

4. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

5. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2011 чылдың ноябрь 28-те «Тыва Республиканың ажил-чорудулга-

зының чамдык хевирлеринге чөпшээрел бээр болгаш хайгаарал талазы-биле албанның тургузуун бадылаарының дугайында» № 201 Чарлыы-биле күжүн чидирген деп санаан соонда күш кирген 2-ги пунктунан

аңгыда, бо доктаал ону албан-езузу-биле парлаан хүнден эгелеп күштүг.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы М.КОЗЛОВ.

Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың сентябрь 9-та № 446, 2010 чылдың март 31-де № 109, 2012 чылдың февраль 6-да № 44 доктаалдарында өскерилгелерни кириеринин дугайында

2012 чылдың октябрь 19 № 562 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың сентябрь 9-та «Күрүне албан черинин амгы хевирин өскертпишаан «Тываның аныктары» солунун редакциязы» Тыва Республиканың күрүнениң автономнуг албан черин тургузарының дугайында» № 446 доктаалының 2-ги пунктунда «Тыва Республиканың казна бүдүрүлгезин тургузарының дугайында» № 109 доктаалында өскерилгелерни кириер:

2. Тыва Республиканың Чазааның 2010 чылдың март 31-де «Тыва Республиканың Информатизация технологияларының төвү» Тыва Республиканың казна бүдүрүлгезин тургузарының дугайында» № 109 доктаалында өскерилгелерни кириер:

1) 3-кү пунктуда «Тыва Республиканың Чер болгаш өңчү хамаарылгаларының яамызы» деп сөстөрни «Тыва Республи-

каның Информатизация болгаш харылзаа яамызы» деп сөстөр-биле солуур;

2) 4-кү пунктуда «Тыва Республиканың Чазааның Аппарады» деп сөстөрни «Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы» деп сөстөр-биле солуур.

3. Тыва Республиканың Чазааның 2012 чылдың февраль 6-да «Республиканың күрүнениң албан черлеринин амгы хевирлерин өскертпишаан Тыва Республиканың күрүнениң автономнуг албан черлерин тургузарының дугайында» № 44 доктаалының 3-кү пунктунда «Тыва Республиканың Юстиция херектеринин талазы-биле яамызы» деп сөстөрни «Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы» деп сөстөр-биле солуп, өскерилгени кириер.

4. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы М.КОЗЛОВ.

2012 чылдың июнь 6-да Барыин-Хемчик лесничествозунга улуг өрттү өжүрүп турар үеде албан-хүлээлгезин күүседип чораш амызындан чарылган арга-арыгны өрттен камгалаар Тываның ужар чүүл баазазының өрт өжүрүкчүзү десантниктеринин өг-бүлелеринге ай санының акша төлевирин тыпсырының чурумунга өскерилгелер кириеринин дугайында

2012 чылдың октябрь 31 № 600 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. 2012 чылдың июль 16-да Тыва Республиканың Чазааның №388 доктаалы-биле бадылаан 2012 чылдың июнь 6-да Барыин-Хемчик лесничествозунга улуг өрттү өжүрүп турар үеде албан-хүлээлгезин күүседип чораш амызындан чарылган арга-арыгны өрттен камгалаар Тываның ужар чүүл баазазының өрт өжүрүкчүзү десантниктеринин өг-бүлелеринге ай санының акша төлевирин тыпсырының чурумунга дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 2 пунктуну дараазында эдилге-биле бижир:

«2. Амызындан чарылган өрт өжүрүкчүзү десантниктин 18 хар четпээн уруглары ай санының акша төлевирин алыр эргелиг.;

2) дараазында уткалыг 3 пунктуну немээр:

«Ай санының акша төлевирин амызындан чарылган өрт өжүрүкчүзү десантниктин уругларының аразында кижини санынга дең-дең кылдыр хуваар.;

3) 7 пунктуну дараазында эдилге-биле бижир:

«7. Амызындан чарылган өрт өжүрүкчүзү десантниктин өг-бүлелеринин Тыва Республиканың

Арга-арыг ажил-агыйының талазы-биле күрүне комитетинге сайгарып көөрүнүн хуусаазы билдиришкин кирген хүнден 15 календарь хүнү болур.;

4) 8 пунктуда «албан-дужалдыг кижини» деп сөстөрнүн соонга «10 календарь хүнден орайтатпайн» деп сөстөрни немээр;

5) 9 пунктуну дараазында эдилге-биле бижир:

«9. Ай санының акша төлевирин доктаадып тургузуп турар үеде амызындан чарылган өрт өжүрүкчүзү десантниктин өг-бүлелеринин хуу херээн амызындан чарылган өрт өжүрүкчүзү десантниктин уругларынга ай санының акша төлевирин доктаадып тургузарында барымдаа болган докумен-тилер-биле кады четчелээр.;

6) 10 пунктуну дараазында эдилге-биле бижир:

«10. Амызындан чарылган өрт өжүрүкчүзү десантниктин өг-бүлелеринин хуу херээн Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агыйының талазы-биле күрүне комитетинге кадагалаар.;

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы М.КОЗЛОВ.

"ШЫННЫН" почтазындан

АНЫЯКТАРНЫ — КӨДЭЭЖЕ...

"Тараадан халбактанган-
тодуг,
Малдан халбактанган —
каас".

Амгы үениң негелдези өскө-
рилген, ажил-иш чок аныяк өг-
бүлелерни амыдырал кызып кел-
ген. Ажы-төлүн өөредир, чөмгө-
рер-хепкерер, арга чадаарда хлеб,
хлебке чаар үс безин тып алыры
берге айтырыг апаар үелер чамдык
өг-бүлелерде бар. Ажыл тып чадап
чоруур улуг-бичи кижилер, аныяк
өг-бүлелер эңдерик. Оларның чам-
дызы ажыл-агый чогуңдан арага-
дарыже сундугуп, амыдыралының
шын орун тып чадап чоруурлар.

Чоокка чедир-ле чер, мал бол-
гаш үнүш-дүжүт, аш-чем болбаа-
зырадыр ортумак-даа, дээди-даа
эртемниглер, оларның иштинде
инженер-механизатор, комбайнер,
тракторист, электри-техника инже-
нерлери, тудугжулар, чазаныр-
узаныр шеверлер, менеджменнер,
юридиктиг ажилдакчылар дээн
хевирлиг аныяктар ажыл чок олур-
ган. А амгы үеде ындыг мергежил-
диглер чонунга, күрүнеге кончуг
ажыктыг апарган. Солун-сеткүүл-
дерде, радио-телевидение дамчы-
дылгаларында "Мал кадарар ка-
дарчылар хереглел тур бис", "Дээ-
ди эртемниг техниктиг инженер,
электриктер, агрономнар, зоотех-
никтер херек" дээн чарлалдар-ла
хөй. Аныяктарның чамдызы

көдээ ажыл-агыйыңче барыкса-
сас боор-дур. Шынында ук-төөгүс-
тен алырга, бистиң өгбелеривистиң
амыдыралы чер, мал ажылы-биле
тудуш харылзаалыг чораан. Кидис
өөвүске чурттап, тыва ак чөмгө-
чип өстүвүс. Тыва чоннуң хостуг
амыдыралы мал, чер ажыл-агый-
ының сайзыралындан эгелзэн деп
чүвени утпаза эки.

Бо талазы-биле Тываның Чазаа
шыңгыи хемчеглерни ап, ажыл чок
чурттакчы чонну көдээ ажыл-агый
сайзырадылганыңче хаара тудуп,
аңаа хамаарыштыр көрдүнгөн
деткимче акшаларны тускай про-
граммалар езугаар күзэлдиг улуска
хандырып берип турар. Шак ол
деткимчеде аныяк специалистерге
көдээ суурларга чурттаар оран-са-
ва тып алырыңа дузалаар про-
грамма бирги черде турар. Ук про-
грамманың ачызында бичи көдээ
суурлар улам сайзырал, чаа чурт-
таар оран-сава тудуглары көвү-
дзэн. Оон аңгыда Тываның Көдээ
ажыл-агый болгаш аш-чем ямы-
зы болгаш Агроулетпүр комплек-
зиниң кадрлар белеткээр төвүнүң
деткип, өөредип турары "Тараа-
чын-фермер ажыл-агыйының удур-
тулганы" деп программасында
аныяктар улуг сонургал-биле кир-
жип турар. Ол талазы-биле ажил-
дап эгелеп турарлар эгелзэн ажи-
лын эчизинче чедирип, улам
сайзырадыр чүве болза, алызында

барып, республиканың хөй-ниити
ажылыңа оларның кириген үлүг-
хуузу хилис барбас дээрзи чугаа-
жок.

Көдээ ажыл-агыйының эң кол
адырлары арат ажыл-агыйы чүве
болганда, бистиң чурттап турары-
выс Бай-Тал сумузуңда бот-хууда
мал ажыл-агыйың сайзырадыр, мал
бажын өстүрер, хууда бүдүрүлгө-
лөр ажыдар сорулгалыг өг-бүлелер
бар. Оларның аразындан И.С.
Таргыны адал болур. Ол чылгы
малының сүдүндөн хымыс (кумыс)
бүдүрер хууда бүдүрүлгө ажыда-
рының ажилдарын эгелеп турар.
Ооң өг-бүлөзиниң кезигүннери
арат-фермер ажыл-агыйыңа со-
нуургалы улуг. Ол ышкаш бот бү-
дүргөн аш-чемин керээ езугаар
уруглар садынга болгаш школа-
интернат столоваяларыңче кири-
п күзэлдиглер, рынок ажылыңче
шилчип, республиканың көдээ
ажыл-агыйының бүдүргөн аш-че-
мин садар ярмаркаларга киржи-
ринче идепкейжилер база тургус-
тунган.

"Бай-Тал" унитарлыг бүдүрүлгө
ажыл-агыйының удуртукчу даргазы
К.Н. Кочал-оол аныяктарны көдээ
ажыл-агыйже хаара тудуп, кый-
гырып турар. Биче бүдүрүлгелерни
сайзырадыр сорулгалыг аныяк өг-
бүлелерниң ажыл-ижинге чедиш-
киннерни күзедим.

Бараат ДЕЛЕГ-ООЛ.

АЯК ШАЙНЫ ААРТАП ОРА...

Өвүр кожуунуң Ак-Чыраа
школазының администрациязы
төрелдер комитеди-биле каттыш-
кан хуралын ийи таланың дугур-
жулганын езугаар тускай хевирге
эрттирген. Хуралдын темасы: "Шын
чөмгө-рер — кадык-чаагай амы-
дыралдың үндөзүн болгаш дөзү".
Хурал ийи улуг кезектен тургус-
тунган: бирээде, 1-ден 11 класска
чедир класстарның аваларының
белеткээр амданныг, чаагай шай-
ларының делгелге-мөөрейин, аяк
шайны аартап ора эрттирген,
ийиде, школа назылыг уругларның
"Шын чөмгө-рер — кадык-чаагай
амыдыралдың үндөзүн болгаш
дөзү" деп чидиг айтырыгны сайга-
рып чугаалашкан.

Школа 2009 чылдан эгелеп бүгү
өөреникчилерин изиг чем-биле
хандырып турар. Школа девискээ-
ринин шөлүңге картофельди,
ногааны коллективниң күжү-биле
чылдың-на тарып өстүргөш база
төрелдер комитединиң иштипири-
биле ада-иелерниң изиг чемге чыып
берген 150 рубли-биле чөмгө-
саткаш, уругларны бир айда халас
чемгерери чаңчыл апарган.

Бо ажилдап келген үеде уруг-
ларны чүгө чемгерер эвес, а олар-
ны ижер суксун-биле доктаамал
хандырыр эң чугула. Суксун боор-
да, өзүп оран организмге ажыктыг,
эм шынарлыг суксун чугула. Бир-
ле дугаарында эки шынарлыг арыг
суг уругларга доктаамал херек.
Ийиде, уругларның эң-не ынак
суксуну компот бооп турар, үште,
өг-бүлөзинге-даа, школага-даа
солуттунмас суксун — шай. Ынчап
кээрде шай эң-не ажыглаттыгыр
суксун бооп турар.

Эге класс башкызы Азияна
Борисовна Тюлюш "Шай дуга-
йында чугаа" деп солун беседалы
чоруткан. "Хонган шай хоран" деп
угаадып, бистиң өгбелеривис
доктаамал чаа шай хайындырып

ижип чораанын, тыва кижилер
аалчыга албан чаа шай хайын-
дырып кудар чаңчылын чыыл-
ганнарга сагындырган. Уругларны
өг-бүлөзүндө ижип турар шайының
шынары чогуң-на негелдеге дүгжүр
бе деп чүүлүд тодарадыры чугула
деп түңнелди үндүргөн.

Авалар боттарының рецепти-
зин езугаар хайындырган шай-
ларының "делегейинче" башкы-
ларны чалаан. Авалар шайларының
хайындырган технологиязы-биле
таныштырып, рекламазын кылган.
Хуралдаар залга чөмгө, амданныг
шайларның чыды долган. Кандыг
шайны ында чок дээрли!

Дөртөн бир катап саарган,
сүттүз сугга хайындырган, соктаан
шеңне, сүүргөн чойган карты хо-
лаан, ыт-кады, инек-караа бүрүзү-
биле хайындырган, черлик шай
бүрүзү кагган, соктаан сарыг шай-
биле азы соктаан сарыг шайны хой
ужаының чаанга хооргаш, хайын-
дырган шай, саржагыг дээш-ле,
кандызын чок дээр. Инек сүдү,
инек соңгузу, чаа төрзэн инектиң
уураа, өшкү, хой сүдү-биле сүттүз
шайлар бар. Дус-Датның кызыл
дузу, дус караа биле йод холу-
мактыг, дус-биле дузаан азы шуут
дус чок, чигирлиг, медтүг, янзы-
бүрү каттарның вареньезин каап
каан шайлар бар.

Харын-даа эртенги шайны
хайындырып тура, ава кижилер
чаагай бодалдарны бодап, буяңныг
йөрээлдерни чугаалап, от-чаякы-
зынга шайының үстүн чажып, оран-
делегейинче база "аастыгга амзат-
паан, эриннигин эрининге дээс-
пзэн" шайны ыдаманал чалбарааш,
ажы-төлүңге шайны ижиртирин
авалар дыка солун кылдыр
тайылбырлаан.

Мөөрейниң тиелекчилери иле-
рзэн: кырган-ава Ирина Санааевна
Монгуш, авалар Чодураа Кызыл-
ооловна Монгуш, Мая Торлуковна

Монгуш олар амданныг шайы дээш
шаңналдарга төлөптиг болган.

Школа директору Маргарита
Дугаржаповна Шойдактың уруг-
ларның шын чөмгө-рериниң
дугайында илеткелин ада-иелер
дыңнааш, солун сайгарылганы кы-
лып, санал-оналдарын бергеннер.

"Эртенги чөмгө-рер бодун чи,
дүүштеки чөмгө-рер эжин-биле
үлөш, а кезээки чөмгө-рер дайзы-
ныңга беривит" деп орус чоннуң
үлөгер чугаазыңа үндөзилзэн
ажык чугааны ада-иелер кылган.

Ольга Чаповна Чүлдүм: Тыва
чон узун кышкы дүнелерде чагыг
эдин дүлгөш, далган үскен азы
соктаан тараа каржаңын кагган
быдаазын ишкеш, тоолчунуң тоо-
лун дыңнап-дыңнап удур чораан.
Мал-биле кара даң бажында үңгөш,
коданга орай кезээ кээр арат кижилер
кежээки чөмгө-рер дайзыныңга бээр
харык кайда боор дээрзин чыыл-
ганнар чүүлүгүнүп деткээннер.
Ынчалза-даа бистер, ада-иелер, 21
вектиң ажы-төлүн ынчаар чемгерер
болзувусса, кадыы баксырап бо-
лур. Ынчангаш школа коллективни
уруглар чөмгө-рериниң чугулапал
көрүп турарының ужуру-даа ында.

"Чалааты" муниципал-унитар-
лыг мал ажыл-агый бүдүрүлгези-
ниң улуг бухгалтери Элла Ва-
сильевна Ооржак малчыннарның
ажы-төлдери школада хөй болган-
ны-биле малчыннарның уругла-
рыңче онза кичээнгейни углап
ажылдарын хүлээнген. Элла Ва-
сильевна — школада корум-чурум-
нуг, үлөгерлиг өөреникчилерниң
авазы. Ажыл-ижи чеже-даа чы-
мыштыг болза, школа амыдыра-
лында идепкейлиг кирип турар.
Ындыг үлөгерлиг аваларга
Ольга Дамдыновна, Орланмаа
Шакаанаевна, Раиса Далаа-
жыковна хамаарыштырып бо-
лур. Ажы-төлдүн кадыы дээш са-
гыш човап, арга-сүмезин олар
башкылар-биле үлөшкөн.

Маргарита ШОЙДАК,
школаның директору.

АЖЫЛ-ИШЧИ ӨГ-БҮЛӨ

Бай-Тайга кожуунуң Кара-Хөл
сумузуңуң чурттакчылары Долгар-
оол Сундуевич биле Минченмаа
Очутовна Иргиттер кайызы-даа хөй
ажы-төлдүг малчын өг-бүлениң 10
дугаар хеймерлери бооп төрүт-
түнгөн.

И.С. Долгар-оол Кара-Хөл
сумузуңуң "Хөл-Өжү" деп черге
хой кадарып, балыктап, аңнап
өскөн. Школачы чылдарында ол
машина-техникага сонургалдыг
болгаш, Кызыл хоорайның чолаа-
чылар өөредир черге чолаачы
шынылга чедип алгаш, өскөн-
төрзөн Кара-Хөлүңге ээп чанып
келген. Ынчангы "Кара-Хөл" сов-
хозка аныяк кижилер боорга, ырак-
чоокку малчыннарга, Сукпакта,
Туралыгга уруглар садтарыңче,
школаже, эмнелге черинче суг
чедирери-биле "Водовоз" деп
"демир аът" мундуруп каан. Ажыл-
ишке чүткүлдүг, машина-техникага
камныг оолду дораан эскерип,
совхоз мурнундан өртектиг
белектер, хүндүлүг бижиктер-биле
шаңнап-мактап-даа турган. Черле
ажылчын, бөдүүн бүдүштүг оол
болгаш өг-бүлөзин "куруг" тур-
гуспаан, совхоз дүжөргө, улаштыр
Кара-Хөл ортумак школазынга
хүндүлүг дыштанылгаже үңгүже
таңныылдап, одакчылап ажилдап
келген.

Ооң кады чурттап олурар эжи
Минченмаа Очутовна Ак-Довурак
хоорайга шеверлекчи-маляр мер-
гежилди профессионал техниктиг
училищеге өөренип дооскаш, ол-ла
чылын В.И. Ленин аттыг "Тыва
асбест" комбинатын ажылдап
кирип дээш, каастап, чылыглап,
шеверлеп турар үеде шеверлекчи
болуп ажилдааш, ук ажилды
шалыпкын кылып өөренип алган.
Ол ынчан Кара-Хөл сумузуңга
дааранылга-бүдүрүлгө комбинаты
ажыттынарга, цехти тургусчуру-

биле чеди аныяк база үш
шеверлекчилер Ак-Довурак
райдан Кара-Хөлге келген.
Олар аразыңга М.Иргит база
Кара-Хөл сумузуңга чурттап
чылдарында Сукпак деп черге
малды кадарып, инек малдан
сүттү саап ап чораан. Шуу-
нарны узуткап турар үеде
тыва чөмгө-рерден, өрөмө,
хойтпакты Сукпактың арга-
чажырып тургаш, кадагал-
турганын М. Иргит ам-даа
чугаалаар.

Черле шевер салымныг
болгаш цех дүжөргө-даа
хүннөргө чедир чонунга чараш
платьерни, индиктер бо-
бөрттерни чагыг езугаар да-
берип турар. Олар өг-бүлө-
чеди ажы-төлдүг. Улуу Сылды
чолаачылап турар, Ахмед-
дүжү, бичилери Ай-Хаан 11-
Эмилия 7-ги класска өөренип
Эмилия хостуг үелеринде
тунарыңа ынак, класының
каасталганын кылып, хан-
луннар чуруур. Сөөлгү үел-
орус-тыва маадырлыг тоо-
маадырларын чурууруңга со-
галдыг апарган.

Ай-Хаан сумуңуң байы
дагылгаларыңга болган а-
рыштарыңга "Сарыг" деп а-
мунарыңа ынак, 2-ги, 3-кү-
лери чаалап эккээр. Чайгы,
танылганыңда акызы Ахмед
ажылдап турган бригаданы
дузалакчылап ажилдааш,
кылырының аргаларын шинг-
алган.

Черле ынчаш бо өг-бүлө
ажы-төлү өскөлөргө үлө-
ажыл-ишке кызымаккай, ду-
гак, биче сеткилдиг болгаш чо-
хүндүткелдиг улус.

Ортун-оол САЛЧАК,
Кара-Хөл сумузу.

Дүжүрелдин, чагаа.

"САГЫШ ААРЫНЧЫГ-ДАА, ЧОВАНЧЫГ-ДАА..."

Аныяктар дээш сагыш аарын-
чыг, ыядыңчыг, чованчыг-даа-дыр.
Бо чагаамны солунче биживес
аргам чок. Өөренип чаңым-биле
Улуг-Хемим, Енисейимниң эрининге
өрү-куду кылаштып, маңагылаар-
даа кижилер мен. Менден өске улуг
назылыг улус база бар. Эрик кы-
дыыңга эртенги шакта эртенги
агаар тынып, сула шимчээшкиннер
кылып алыр дээш, черле анаа-ла
агаарлап алыр дээн улус хөй болур.
Оларның аразыңда шагда чаңгыс
суурга ажилдап-чурттап чораан
даргавыс В.Т. Хемер-оол база бар.
Ол ам Кызыл кожуунуң чагырык-
чызы чорду. Ооң маңаар оруу
дыка узун, "Азий диптиң төвү"
тураскаалыңдан Национал парктың
төнчүзүңге чедир эртенниң-не
чүгүрер кижилер. Бо-ла чоруп тургаш,
аныяктарның чараш эвес аажылаан
черлеринге, чамдыктарының безин
чадаарда чанмайн, хондур орган
черлеринге таваржыр боор чорду.

Азия төвүнүң чоок-кавы девис-
кээрин аштап-арыглап турар кижилер
оларның чурум чогуң кайгап
ханмас. Ында узун, аар сандай-
ларны чаңгыс черже дажыглап
алгаш, арагалаар, таакпылаар,
тооруунуң картын анаа-ла черже
дүкпүрүп кааптар, ишкен-чиген
чөмгө-рер богуң ол-ла олурган
черинге октапкаш, дүште-даа чок
кылаштажып чоруй баарлар. А
"Азий диптиң төвү" тураскаал
дээрде найысылалдың, Тываның

арны, чоргааралы, ыдыктыг, тө-
лүг чери деп бодаар мен. Азия-
төвү — демдээ ышкакыл.

Автобустар доктаамал
тургаш база-ла кижилер чүң-
көөр. Культуровыс эмин эрт-
куду. Амыдыралдан тодаргай
чижектен кириейн. Пушкин авто-
доктааманың улус олурар да-
аар, улуг сандайны дужунда
же кири сөөртүп каан. Ында бо-
ганчок-ла аныяктар чыгып ал-
турар, а чанында бок дээрде
лап каан чыдар. Доктаамга
ажы-төлдүг, аарыг-аржык, кы-
дээш, кандыг кижилер турбас боор-
олуруптар сандай чок болур.

Национал парк иштинде
тар ооргалыг сандайларның
рар черинге буттарын сал-
ооргазыңа олуруп алган боор-
Ол чүү деп чүве ирги? Кижилер
ханмас. Кижизидилге шуут
оон-на кестүп турар. Мен бода-
рымга, уруглар садындан эгел-
эки боор. Культура кичээлдер
культурулуг аажы-чаңчыл
чыдып калган-дыр. Ону кы-
чарбыыр боор. Өске хоорайлар
чораш, кижилер "Бистинге база
мындыг болза" деп бодал
кирип чорду. Шаандакы кезе-
дежурныйлаашкыннар, дру-
никтер ажылын калбартса чү-
дыр.

Алдын-кыс САРЫГЛА,
хоочун башкы,
Кызыл хоорай.

Алдан-Маадыр ортумак школазының 70 чыл оюнга

АЖЫЛ-ИШЧИ УДУРТУКЧУ

Удуртуп башкарар ажилга кончук харысалгалыг болгаш негелделиг, ажилынга сагыш-сеткилинден бердинген удуртукчулар ажилдаар. Ындыгларның бирээзи — Алдан-Маадыр ортумак школазын он ажыг чылдарда директорлап ажилдап чоруур Екатерина Ыйдымбуевна Ондар.

Ол — бирги категорияның башкысы, Россия Федерациязының үс өөредилгезинин хундүлүг башкачызы. Мындыг алдар-ат анык удуртукчуга анаа-ла чедип элестен. 1981 чылда Кызылдың педагогика институтун чедииншик класска, төрзүн школазынга тыва, кес дыл болгаш чогаал башкылап атайыг башкылыг бердингенин алып кестүп, эртеминге сонунурун илереп эгелзэн. Ол кичээлге уругларның янзы-бүрү соргалын оттуруп олимпиадалар, ак кичээлдерге чаа педагогик-технологияларны ажыглап чачкан. Кичээл бүрүзүн бедик келге, шынарлыг кылдыр эрт-те, уругларның национал ботерелин мөзүлөп кижизиде-де, оларның сагыш-сеткилин, аңгы-аңгы чараш болурунче, тиз-биле бедик культуралыг алдар болзун дээш сагыш алып ажилдап чоруур.

Екатерина Ондарның хөй-ниик-кылынга идепкейлиги, удуртукчуларга салымны илереп, кыларның комсомол секретардан, школань профессорлар азындан эгелзеш директор чедир депшил ажилдаан. Ол орде анык башкы кадры ажил-турганы арга-дуржулгалыг ылары, школань директору н-Баир Арын-оолович Ооржаков башкы Кара-оол Назынов Ондардан хөйүн көрүп, арга-сүмени ап ажилдап.

Удуртукчу ажилче шилчээш, айна Ыйдымбуевна школа-

ның адыр бүрүзүнче кичээлгенин угландырып ажилдап эгелзэн. Школань, интернаттын септелге, кышка белеткели, уругларның чайгы дыштанылгалы, школань материал-техниктиг баазасы дээш, сагыш салыр ажил-ла хөй. Бо чылын школа чанында бичи участокка ногаа тарырындан аңгыда, аллеяны аяпкан. Ында чимистиг ыяштар, янзы-бүрү чечектерни тарып турар. Кадры ажилдап турары коллективинде башкыларның ажилдап-чурттаарынга таарым-чалыг байдал тургустунган. Кожуун, республика чергелиг чарлаптыгнан мөөрейлерге, конференцияларга киржиринге башкылар дыка идепкейлиг. Чижээ: "Тываның тос эртинези" деп төлөвилелди деткип, "Онзагай черлерниң дугайында" эң тергин фото ажил база ол черлерниң чаагай-жыдылгалы деп мөөрейлерге киришкеш, Чазак Даргазының шаңналынга төлөпиг болган. "Эңне арыг-силиг, эки чаагайжыт-тыгган организация" деп мөөрейге школа бирги черни алган. Септелге талазы-биле Алдан-Маадыр школазы кожуунда 1-ги черни үш чыл улаштыр ап, шаңнадып келген.

Директор кижинин ажилы чеже-даа чай чок болза, хөй-ниити ажилынга идепкейлиг киржири анык. Е. Ы. Ондар кожуун хуралының депутаты хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип, округунга соңгукчулар-биле ажилдап, чогуур айтырыгларны кожуунга тургузуп, чону дээш ажилдап чоруур.

Зоя МОНГУШ,
хоочун башкы.

ШКОЛАВЫС 70 ЧЫЛЫ

Алдан-Маадыр ортумак школазы — Сүт-Хөл кожуунда бир онзагай төөгүлүг школаларның бирээзи. Ол 1942-жылда тургустунган. Бо үеге чедир чеже доозукчу эртем-лигни чедип ап, дооспаан дээр! Школаны доостурган, реткен башкылары ат-алдарлыг, төлөпиг ажилдап-тптап чоруур доозукчуларынга канчап черле чоргаар-мас боор. Амгы үеде олар чурттуң, республиканың аңгы-гы булуңнарында ажилдап, өөренип чоруур.

Школань төөгүзү-биле тудуш аалыг, аңаа ажилдап чораан, аа ажилдап чоруур башкы-ы школаның доозукчулары н, оларга мөгейип чоруур. га хөй чылдарда школага ди-рлап чораан Т.Б.А. Ооржак-өредилге талазы-биле эрге-турган К.Н. Ондарны, кижиге талазы-биле оралакчы Н.Т. тушту, хөй-хөй эмчилерни ткен химия башкызы А.Ш. арны, тыва дыл, чогаал баш-Х.Ш. Ооржакты, эге класстың ылары А.Т. Ондарны, Е.Т. тушту, К.С. Ооржакты, К.А. акты, математика башкызы Ооржакты, ам-даа арга-сүме-лерип, чоннуң ажы-төлү дээш ш-сеткили дүвүрөп чоруур амыс Э.Д. Монгушту болгаш даа өскелерни хамаарыш-чоргаарал-биле адап болур. Школавыс коллективни амгы негелделеринге дүүштүр ргай сорулгаларны салып "Бистин чаа школавыс" деп ылелди деткип, ону боттан-ры-биле демниг ажилдап

турар. Башкылар өөреникчилерге быжыг билигни берип, чаңгыс аай күрүнө шыгалдаларын эки дужаап аарынга белеткеп, амыдыралга туруштуг, бурунгаар чүткүлдүг болур кылдыр өөредип болгаш кижизидип чоруур. Олар ажилынга мурнакчы арга-дуржулганы чедииншикниг ажыглап, эки түнел-диг боор дээш кызып ажилдап турар. Чылдың-на өөреникчиле-ривис кожуун чергелиг эртемнер олимпиадазынга идепкейлиг кир-жи, шаңналдыг черлерни ап турар. Сөөлгү чылдарда Россия чергелиг Интернет таварыштыр олимпиада-ларга база сонугалдыг киржи эгелзэн. 8 өөреникчи эки түнелдиг черлерни алгаш, дипломнар-биле шаңнаткан.

Өөреникчилерин олимпиадага болгаш эртем-практиктиг конфе-ренцияларга эки шаңналдыг чер-лерге белеткеп турар анык баш-кыларга Е.Ч. Ооржакты, А.Н. Оор-жакты, А.А. Кууларны, А.М. Сатты, А.А. Кууларны, А.Ф. Мунзукту база А.А. Кууларны хамаарыштырып болур.

Школаның 70 чыл болган байырлалын таварыштыр ажилдап чораан база амгы үеде ажилдап чоруур башкыларга, ажилчынарга, аңгы-аңгы чылдың доозукчуларынга, өөреникчилеринге, ада-иелерге быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, чогаадыкчы чорукту, ак орукту күзедим.

Раиса ХОВАЛЫГ,

директорнуң өөредилге-кижизидилге талазы-биле оралакчысы.

ӨРГЭЭМ БОЛГАН ШКОЛАМНЫ

Таптыг-ла чеден чыл бурунгаар аалымыс Актың Чоон-Дытка чурт-тап турда, Алдан-Маадыр сумузу-нуң даргазы Ооржак Чүлдүм (Кирбей-Салдыг) чедип келгеш, мени аатка ушкарып алгаш, Алдан-Маадыр школазынга эккелгеш, Соскал башкыга хүлээдип берген. Ынчан школа кедээр хавак кырын-га турган.

Алдан-Маадыр школазының эге таваан ол сумунуң араттары аът, шары кожуп алгаш, чудуктарны сөөртүп тургаш, туткан. Ол үеде машина-техника ховар турган болгай. Ук школаны тударынга сумунуң араттарының кириген үлүг-хуузу эвээш эвес. Өреге бүрүзүңе чудук кезип сөөртүрүн онаап каар. Тудугга тааржыр ыяштарны шилип алыры — белен эвес херек. Хавак кырынга турган эрги школаның ыяжы кедергей-даа чоон, быжыг, шынап-ла, тайга черниң белен-не үрелбес дыттары-биле тудуп кыл-ганы тодаргай.

"А", "Б" деп үжүктөрү айтып берип өөреткен мээң баштайгы башкым Соскал Уртунчаковна Монгуштуң ам бистиң аравыста чогу хомуданчыг. Ынчалза-даа авам ыш-каш хүндүлээрим ынак башкымның чараш омур-хевири ам-даа сеткил-сагыжымдан ыравайн, кара баа-рымны саргыдып чоруур. Кончук хып дээр чалыы үезинде Алдан-Маадыр школазынга башкылап келгеш, ол черниң оглу Ш.С. Дон-гак-биле өг-бүлө туткаш, хөй тө-лөпиг ажы-төлдү өстүрүп кижизиткен. Ынак башкымга тураскаа-дып, "Хая чугу" деп шүлүктөрү номунда "Соскал башкым" деп шүлүктү чогаадып бижзэн мен.

Караа хоюг, хайыралыг баш-кым чүгүлө мени эвес, Алдан-Маа-дырның өске-даа араттарының ажы-төлүн үжүк-бижикке, культур-луг аажы-чаңга өөредип кижизиткен. Алдан-Маадыр школазы-ның баштайгы өөреникчилеринге, мээң билирим-биле, Соскур-оол Ондар, Хоолур-оол Ооржак, Да-тал-оол Монгуш, Калдар-оол Ооржак (Киричаты), Дадар-оол Куулар (Чазак Дадар), Айыыр Монгуш дээш, оон-даа өскелер хамааржыр.

Ынчан школаның поварлары Киштеек, Докпак Ооржактарның өг-бүлөзи турган. Олар школаның өөреникчилериниң ада-иелериниң эккеп берген далган-тараа, эът

дээр ышкаш күш-хүнезиннерин, аш-чегин биске белеткеп хайы-дырып берип турган. Өгбелерниң белеткээр аш-чегиниң амдан-сүү-зүнүн кандыг дээрли аан. Школа-ның ажил-агы эргелекчизинге хову каргыраазын аажок хоюңа-дыр, тааланчыг кылдыр салгылай кааптар Манзыр-оол Ондар ажил-дап турган. Хавак кырында шко-лага дээш ала иштин долдур саван тыраан дөжөктөр кырынга удуп турдуус.

Алдан-Маадыр сумузу-нуң баштайгы даргалары Лопсан-Шыырап Ооржак (Алгыг-Хаай), Тас-оол Монгуш, Өктег-оол Оор-жак, Чүлдүм Ооржак сумунуң аалдарын айт-хөлгелиг кезип тургаш, оолдар, уругларны школа-же чыып, өөредилгеже хаара тудуп, кедергей бурунгаар үзөл-бодалды көргүскен. База ол ышкаш арбан-суму удуртурунга мергежээр Кил-чең Максим, Бызытпаа Монгуш оларны канчап маңаа чугаалава-зыл.

Манчүректин чайлаг школазы Алдан-Маадырга чаңгыс школа болу бергенде, ук школаның баш-тайгы директору Доржу Серенович Ондар турган.

1950 чылдан бээр, эрткен чүс чылдың тозан чылдарынга чедир Алдан-Маадыр школазынга барык-ла тыва дылдың чугаа дүрүмне-риниң шинчилекчизи, тургузукчузу, хоочун тыва дыл башкызы Алексей Мокур-оолович Белек-Байыр, чо-гаалчы Кечил-оол Экер-оол, ком-позиторлар А.С. Ондар, К.К. Мон-гуш, Тываның Улустун хөмөйжизи М.О. Ондар, С.Ш. Омзаар дээш, кымнарны чок дээр.

Алдан-Маадыр школазының баштайгы сургуулдарының аразын-дан башкылаашкын, партия, совет ажилдарының хоочуну Соскур-оол Кыртышланович Ондарны, чеди чүзүн малды өстүрүп чоруур, тодуг-догаа амыдыралдыг Александра Киштеековна Монгушту канчап чор-гаарал-биле адавас боор.

Бежен ажыг чылдарда Тываның Арзылаң мөгежи Сүүр-оол Хүргү-лекович база Деспи Санааевна Ондарлар Алдан-Маадырга өг-бүлөзи-биле көжүп келген. Школа директорунга Сүүр-оол Хүргүле-кович ажилдап тургаш, школаның өөредилге-кижизидилге ажилда-рын, школага корум-чурумну шың-гыраттышаан, өөреникчилер ор-

тузунга лапту, хол бөмбүү, хүреш, чадаг чарыш дээш, оон-даа өске спорттун хевирлерин күштелдирип непередип турган. Сүүр-оол Хүргү-лекович база Деспи Санааев-наның улуг уруу Светлана Сүүр-ооловна — ам "Шын" солунуң кол редактору.

Ук школаны 36 чыл дургузунда үзүктелиншик чок үре-түнелдиг директорлап келген, ам хүндүлүг дыштанылгада, 80 ажыг харлыг ТР-ниң алдарлыг башкызы Түмен-Байыр Арын-оолович Ооржак бодунуң байлак арга-дуржулганын анык башкыларга дамчыдып бербишаан, кадрларга мөзү-бүдүштүг болурунга арга-сүмени кадып, чоннуң хөй санныг ажы-төлүн эртем-билигге чедиргенин демдеглевес аргажок. Оон өөнүң ишти, хөй санныг ажы-төлдүң эне-релдиг авазы Мандыш Хувааковна — база хоочун башкы.

Алдан-Маадыр школазынга өөренип чорааннарның аразындан аңгы-аңгы мергежилдиг, чонга бил-дингир алдар-аттыг кижилерниң бары чоргааранчыг. Каш чижекти кирибейн баар аргам чок: профес-сор, доктор Х.Д.Н. Ооржак, ТР-ниң алдарлыг эмчизи Ч.Б. Даваа, ТР-ниң алдарлыг малчыны Э.С. Он-дар, биология эртемнериниң кан-дидады Л.Т. Монгуш болгаш өс-келер-даа.

Тыва черге, арат-чонга хосталга дээш амы-тынын харамнанмаан алдан-маадыр адаларның төрзүн черинге баштай эге, чеди чыл, сес чыл, оон ортумак апарган Алдан-Маадыр ортумак школазы — үениң байдалынга дүүштүр бурунгаар хере басып, ажы-төлдү эртем-би-лиг-биле чепсеглеп турар ынак өр-гээзи.

Төөгүлүг Алдан-Маадыр суурну аян-шинчи кирип турар ийи каът чаа, чараш школага 201 өөреникчи чаңгыс ээлчегде эп-найыралдыг, эгин кожа келир үеде адаларының изин басып, эртем-суолче бурунгаар үзөл-чүткүлдүг, билиглерниң копка оруун чандыр баспайн, уран холдуг, дидим чүреккир өөренип, сагылга-чурумнуг ээлери бооп чоруурлар.

Карактарыыс чыраан, хайыралыг школавыс кажан кезээде чөлээш ышкаш херелдендир чырып турарын йөрзеп каалыңар.

Бораш ОНДАР,
баштайгы сургуулдарның
бирээзи.

БАШКЫМНЫҢ ЧЫРЫК АДЫ

Кайгамчык башкым Евстолия Михайловна Командрина (чурукта мурнуку одуругнуң ортузунда) дугайында бижикседим. 1955 өөредилге чылында школавыска Саян артындан орус болгаш өске омак-сөөктүг башкылар ажилдап чедип келген турган.

Хавак кырында школавыс, каш чавыс бажыңар. Ынчан бис бир дугаар школачы форманы кедип

эгелзэн бис. Школавыс директору Е.М. Командрина төөгү кичээлин эрттирип турган. Назия Назиповна Ханипова химия болгаш биология башкылап турган. Оон кичээлдери дыка солун эртер болгаш шупту сонугалдыг турган бис. Тыва дыл болгаш чогаал башкызы А.М. Белек-Баирның кичээлиниң эрт-кенин безин билбейн баар бис. А күш-культура кичээлинде Галина

Ивановна Токарева бисти спортка хандыкшылдыг кылдыр өөредип турган. М.П. Белякова, В.М. Музы-ченко башкыларыыстың ачызын-да бис орус дылга хандыкшып, сонугалдыг апарган бис.

Евстолия Михайловна бодунга болгаш өөреникчилерге дыка негелделиг турза-даа, бистерге сеткил-сагыжындан ынак башкы. Интернатка албан кээп, бистиң канчаар чурттап турарыысты көөр кижиге. Эртен эрте база ыяап-ла чылыг бе, арыг-силиг бе дээрзин хынаар. Школаның өөреникчилери билиг талазы-биле шыырак. Шко-ланың болгаш интернаттын дур-жулга шөлү эң-не чараш турган. Аңаа чечек-чимис, ыяштарны олурткан. Евстолия Михайловна — хөй-ниитичи кижиге.

Оон бээр ам 57 чыл эрте берген. Ынчалза-даа ынчангы үениң эргим башкылары, оларның ажил-ижи бистиң чаш чүректеривисте хевээр арткан.

Анастасия КУУЛАР,
күш-ажылдың хоочуну.
Чурукту музейниң архивинден
алган. 1959 чыл.

Өөредилге болгаш культура килдизи: Алдан-Маадыр ортумак школазының 70 чыл болган юбилейин таварыштыр редакцияга келген чагааларның саны дыка хөй болган. Оларның шуптузун солун арнынга парлап үндүрер арга чогуңдан болдунары-биле киридивис. Бо кирген материалдардан аңгыда, хоочун кижизидикчи башкы Чылбак Монгуштуң, З.С.-Д. Ондарның, Р. Ховалыгның база школаның музей эргелекчизи З. Монгуштуң чагаалары база келген.

Спорт • Спорт • Спорт

СҮТ-ХӨЛДҮН АНЫЯК МӨГЕЛЕРИ ТИИЛЭЭН

Ноябрь эгезинде «Сүбедей» спорткомплексин ордузунга элээди оолдар аразынга национал хевирлер талазы-биле спорт школазының шаңналы дээш тыва хүреш маргылдаазы болуп эрткен. Аңаа 1995-1998 чылдарда төрүттүнген оолдар киришкен.

Маргылдааның кол сорулгазы — тыва хүреш маргылдаазын бичи, ортумак база улуг бөлүк оолдар аразынга сайзырадыры болгаш күш-культура, кадык амыдыралды чорударынче хаара тудары.

Команда бүрүзүгө 7 шилит-

тинген мөге турар: 1998 чылдың 2 мөге, 1997 чылдың 2 мөге, 1996 чылдың 2 мөге, 1995 чылдың 1 мөге. Бо удаада, моон мурнунда чылдарга бодаарга, киржикчилер саны хөй болуп, 17 команда дөрт бөлүккө чарлып алгаш, күжүн шенешкен. Бөлүк

аайы-биле дараазында команда-лар илереттинген: Сүт-Хөл, Өвүр, Чөөн-Хемчик база Сүбедей. Бирги чер дээш хүрежир эргени Сүт-Хөлдүн командасы Өвүрнүн командасын тиилээш, чаалап алган. А Чөөн-Хемчиктин командасы Сүбедейни тиилээн. Түннелинде 3-кү чер дээш Сүбедейнин командасы Өвүрнүн командасын 4:3 санга уткаш, үшкү черге үнгөн. Бирги чер дээш Сүт-Хөлдүн командасы Чөөн-Хемчиктин командасын удуп алгаш, ийи чыл улаштыр бирги черге төлөтүг болуп турары ол.

Маргылдааның тулган чемпиону дээш 87 мөге күжүн шенешкен. Бичи мөгелериниң хүрежи аваангыр, дүрген болгаш онагларын шыырактары дораан октааш, алыр. Түннелинде 4 мөге артканда, Арат Монгуш бо чылгы Наадымның тилекчизи Мergen Монгушту ийи бутче кирип, чинги-биле тиилээн. Сүт-Хөлдүн мөгежи Кайгал-оол Ондар чараш, кашпагай хүрежи-биле өскелерден ылгалып, 4 мөге арткан турда, Улуг-Хемнин мөгежи Камгалакчы Монгушту октаан. Бирги чер дээш Сүт-Хөлдүн ийи мөгежи Арат Монгуш биле Кайгал-оол Ондар ачырдатыр хүрешкениниң түннелинде Арат Монгуш шүглүп үнгөн.

АНЫЯК СПОРТЧУЛАР

Чоокта чаа Иркутск хоорайга бичи (2000-2001 чч.), ортумак (1998-1999 чч.), элээди (1996-1997 чч.) оолдарның бөлүк аайы-биле база аныяктар (1994-1995) аразынга бирги делегей чергелиг дзюдо маргылдаазы болуп эрткен.

Ук маргылдааны Иркутск хоорайның чагырга чери база обласка дзюдону 2007 чылдан эгелеп сайзырадып келген хөй-ниитичи бөлүк эрттирип турган. Бирги делегей чергелиг маргылдааның кол угланышкыны — кадык амыдыралче көрүш, регионнар база даштыкы чурттар аразынга харылзааны быжыглаары, обласка б хардан өрү оолдар аразынга дзюдо маргылдаазын сайзырадып хөгжү-

дери. База ол ышкаш улуг дзюдо төвүн ажыдары болгаш спортчуларны белеткээри көрдүнүп турар.

Маргылдаага Россияның 18 регионундан база Узбекистан, Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан болгаш Моолдан шупту 400 спортчу киришкен. Бистин республиканы тренер башкы Дадар Лоо-вайның удуртканы 13 спортчу төлээлээн.

Бичи оолдар аразынга 32

килге Ачыты Домбуу ийги черни алган. Аныяктар аразынга 60 кил деңзиге Михаил Алдын-оол 3-кү черни ээлээн. Шаңналдыг чер дээш эки киришкенер: Дамир Монгуш, Долаан Суван, Иван Херлии олар.

Маргылдааның чалаткан бир улуг аалчызы Афинага болган олимпиаданың мөңгүн медалының эдилекчизи Тамерлан Тменов бичи спортчуларга арга-сүмезин берип, аас-кежикти, чедишкенини күзээн. Аныяк дзюдо спортчуларының тренер башкыларынга байыр чедирип, ажыл-ижинге улуг чедишкенини күзедивис.

Алексей ЧАМБАЛ-ООЛ.

«ЭНЕРГОСТРОЙ» кызыгаарлаттыг харысалгалыг ниитилелден КВАРТИРАЛАР

Амгы үеде квартира садып алыры — амгы үениң экономиказының турум эвес байдалдарында силерниң акшаңарны камгалап алырының эң эки аргазы-дыр.

ОЛ БАЖЫНДАН КВАРТИРАЛАР САДЫП АЛЫРЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ДАРААЗЫНДА ТЕЛЕФОННАРЖЕ ДОЛГААР: тел/факс: (39422)4-85-29, 8-923-268-90-73, 8-905-920-41-01. Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2 «а».

КАШ БАЗЫМ ЧЕРДЕ ВЫЖЫТ ГАРАЖТАР БАР.

«Ажаалга банкызы» ААН таварыштыр ипотекага ап болур.

Объектинин ады	Өрээлдер саны	So	S кухня	Каыттар
Кызыл хоорай, Энергетиктер мкр. бажың 13, 4 каыт тууйбу бажың	3 тип 3	97,80	11,50	2,3,4

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Юстиция херектеринин талазы-биле яамызы. Кол редактор С. С. МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru; КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажыл-агый — 2-17-09, оочулга — 2-03-87, үлетпур — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катал үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7440. Чагыг 132. Номери парлагже дужаганы: график езугаар — 21,00, херек кырында — 18,00.

Байырлалче чалалга

Чөөн-Хемчик кожуунун Хайыракан ортумак школазын 2012 чылдың ноябрь 24-те 80 чыл болган байырлалы аңаа ажылдап чораан башкыларны болгаш доозукчулар чалап тур бис.

Оргкомитет

Күш чок деп санаар

ТР-ниң ОПӨ КӨБА «Республиканың медицина колледжизин «Эмнээшкин херээ» деп мергежилге 2010 чылдың март 23 Долаана Курвазыновна ШЫЫРАПТЫҢ адынга тыва А № 4458538 сертификаттың чиккенин барымдаалааш, ону чок деп санаар.

Министерство земельных и имущественных отношений Республики Тыва информирует о предстоящем предоставлении земельных участков

В министерство земельных и имущественных отношений Республики Тыва поступили заявления о предоставлении земельного участка от следующих граждан:

1. Сат Белек Макаровича о предоставлении земельного участка площадью 1500 кв.м., расположенный по адресу (адресным ориентиром): Республика Тыва, г. Кызыл, южная сторона ул. Магистральная, № 15, уч. № 20 с разрешенным использованием (назначением) для индивидуального жилищного строительства.

2. Аймаа Веры Давааевны о предоставлении земельного участка площадью 1500 кв.м., расположенный по адресу (адресным ориентиром): Республика Тыва, г. Кызыл, южная сторона ул. Магистральная, № 15, уч. № 42 с разрешенным использованием (назначением) для индивидуального жилищного строительства.

3. Ондар Татьяна Анатольевны о предоставлении земельного участка общей площадью 1500 кв.м., расположенный по адресу (адресным ориентиром): Республика Тыва, г. Кызыл, южная сторона ул. Магистральная, № 15, уч. № 31 с разрешенным использованием (назначением) для индивидуального жилищного строительства.

4. Шогжал Юлии Николаевны о предоставлении земельного участка общей площадью 1500 кв.м., расположенный по адресу (адресным ориентиром): Республика Тыва, г. Кызыл, южная сторона ул. Магистральная, № 15, уч. № 30 с разрешенным использованием (назначением) для индивидуального жилищного строительства.

5. Кудерек Оксаны Чапаевны о предоставлении земельного участка общей площадью 1500 кв.м., расположенный по адресу (адресным ориентиром): Республика Тыва, г. Кызыл, южная сторона ул. Магистральная, № 15, уч. № 29 с разрешенным использованием (назначением) для индивидуального жилищного строительства.

6. Сорунзан Алдынай Кожай-ооловны о предоставлении земельного участка общей площадью 1500 кв.м., расположенный по адресу (адресным ориентиром): Республика Тыва, г. Кызыл, южная сторона ул. Магистральная, № 15, уч. № 28 с разрешенным использованием (назначением) для индивидуального жилищного строительства.

7. Ондар Чечек Михайлович о предоставлении земельного участка площадью 1500 кв.м., расположенный по адресу (адресным ориентиром): Республика Тыва, г. Кызыл, южная сторона ул. Магистральная, № 15, уч. № 27 с разрешенным использованием (назначением) для индивидуального жилищного строительства.

8. Мандал Анжелы Бадылааровны о предоставлении земельного участка общей площадью 1500 кв.м., расположенный по адресу (адресным ориентиром): Республика Тыва, г. Кызыл, южная сторона ул. Магистральная, № 15, уч. № 26 с разрешенным использованием (назначением) для индивидуального жилищного строительства.

9. Монгуш Романа Алдын-оолович о предоставлении земельного участка общей площадью 1500 кв.м., расположенный по адресу (адресным ориентиром): Республика Тыва, г. Кызыл, южная сторона ул. Магистральная, № 15, уч. № 25 с разрешенным использованием (назначением) для индивидуального жилищного строительства.

10. Ондар Чойган Владимировны о предоставлении земельного участка общей площадью 1500 кв.м., расположенный по адресу (адресным ориентиром): Республика Тыва, г. Кызыл, южная сторона ул. Магистральная, № 15, уч. № 24 с разрешенным использованием (назначением) для индивидуального жилищного строительства.

11. Сотпа Кара Ким-ооловны о предоставлении земельного участка общей площадью 1500 кв.м., расположенный по адресу (адресным ориентиром): Республика Тыва, г. Кызыл, южная сторона ул. Магистральная, № 15, уч. № 23 с разрешенным использованием (назначением) для индивидуального жилищного строительства.

12. Куулар Май Дываевны о предоставлении земельного участка общей площадью 1500 кв.м., расположенный по адресу (адресным ориентиром): Республика Тыва, г. Кызыл, южная сторона ул. Магистральная, № 15, уч. № 21 с разрешенным использованием (назначением) для индивидуального жилищного строительства.

13. Семиволковой Ольги Васильевны о предоставлении земельного участка общей площадью 1500 кв.м., расположенный по адресу (адресным ориентиром): Республика Тыва, г. Кызыл, южная сторона ул. Магистральная, № 15, уч. № 8 с разрешенным использованием (назначением) для индивидуального жилищного строительства.

14. Куулар Риммы Спар-ооловны о предоставлении земельного участка общей площадью 1500 кв.м., расположенный по адресу (адресным ориентиром): Республика Тыва, г. Кызыл, южная сторона ул. Магистральная, № 15, уч. № 9 с разрешенным использованием (назначением) для индивидуального жилищного строительства.

15. Оюн Сылдыс Дуран-оолович о предоставлении земельного участка общей площадью 1500 кв.м., расположенный по адресу (адресным ориентиром): Республика Тыва, г. Кызыл, южная сторона ул. Магистральная, № 15, уч. № 44 с разрешенным использованием (назначением) для индивидуального жилищного строительства.

В соответствии с Земельным кодексом Российской Федерации Министерство земельных и имущественных отношений Республики Тыва в течение тридцати дней со дня опубликования данной информации принимает письменные заявления по адресу: Республика Тыва, г. Кызыл, ул. Капитанов 1 Б, кабинеты 323, 325, 330 и ул. Кечил-оола 7 «Б» Многофункциональный центр предоставления государственных и муниципальных услуг, от Минземимущества РТ № 10, 11 с понедельника по пятницу с 8 до 17 часов.

Расч. счет № 40603810400000000263
Корр.счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.
Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялары адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаныйн Тыва Республикасы талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың март 12-де эде буртук. Херечилелдин дугаары—ПИ №ТУ17-00050. Индекс 11530, 31730.
«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 11). Солунда парлааттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияга туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өскө-дүс фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.